

ג. שבת לד' בשמיטת סיני

1. הר סיני ושמיטה

הפעם השלישית שענייני שמיטה מופיעים בתורה, שונה מקודמותיה. אין היא נזכרת ברמיזה ולא בדרך אגב גררא של מצוות אחרות; מוקדשת לה משבצת עצמאית עם פתיחה בפני עצמה.

וידבר ד' אל משה בהר סיני לאמור: דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם, כי תבואו אל הארץ אשר אני נותן לכם ושבתה הארץ שבת לד'.

ההצמדה של סיני לשמיטה – שניהם מקטגורית המקום בזיקה לקדושת הזמן¹ – עוררה בעיה פרשנית. בנסוחו זה הפסוק הוא יחידאי במקרא, אין עוד מצוה בתורה שכהקדמה לה מופיע דבור אל משה בהר סיני. ולא זו בלבד אף שאף מיקומה של ההדגשה הוא בעייתי. אחר הקמת אוהל מועד, החל מא' ניסן של השנה השנייה ליציאת מצרים, הפך האוהל למקור ההתגלות: "ביום החודש הראשון, באחד לחודש תקים את משכן אהל מועד" (שמות מ' ב') "ויקרא אל משה... מאהל מועד לאמור" (ויקרא א' א') מהו, איפוא, ענינה של ההבלטה "בהר סיני"?

בפתרון שאלה זו עסקו מימות התנאים ועד פרשני דורנו². בספרא הוא תורת כהנים נתנסח המשפט הקלסי: "מה ענין שמיטה אצל הר סיני, והלוא כל המצוות נאמרו מסיני".

1. השמיטה היא גילוי קדושת הקרקע אחת לשבע שנים. בסיני נאמר "השמרו לכם עלות בהר", "במשוך היובל המה יעלו בהר" – (שמות י"ט ו"ב-י"ג). על זמניותה של קדושת הר-סיני ראה "הדם הקדוש" ירושלים תשי"ז, עמ' 187, בשם הרב דסלר.

2. ראה להלן: העיון בספר ויקרא בשנת השמיטה. מבחינת הדרך שאנו עומדים בה – היחסים בין השבת והשמיטה – מתחלקים הפתרונות לשנים: אלה המתייחסים לשאלה בכללותה, ואלה הפותרים אותה ביחסה למושגי שבת בראשית ושבית הארץ. הרצאת הדברים להלן, בפנים, באה ע"פ הדרך השנייה. ואילו כאן נציין רק מראי-מקום לדרך הראשונה. אף זו מתחלקת לשתיים: ההולכים בעקבות התנאים ומפרשים דבריהם, וההולכים בדרך עצמאית בפרוש הכתובים. בזבחים קט"ו ע"ב וכן בתו"כ ראש פ' בהר, מחלוקת ר' עקיבא ור' ישמעאל על הקשר בין אהל מועד והר סיני שנתפרשה יפה בדברי המלבי"ם, "התורה והמצוה" בראש פ' בהר. על בחירת השמיטה כדגם לסדר נתינת התורה דן "אור החיים" ויקרא כ"ה א'. "מגלה עמוקות" פ' בהר. הרב הירש פרש את הספרא, ע"פ שיטת הסמוכין, ביחס לפרשת המגדף; וכעין זה בבעל הטורים. בפרוש הספרא בדרך ההגות עסק האדמו"ר מקומרנה בפרושו ל"תורת כהנים" "עשירית האיפה". וב"שם משמאל" ויקרא עמ' של"ט, "ידוע שבמקום שנכתב הוא העיקר, ובודאי כן הוא הכא שעיקר ענין הר סיני שייך יותר לשמיטה מבכל המצוות, לזה צריך באור", וראה שם עמ' שני"ד. סיעה של ראשונים ואחרונים עוסקים

ובתבחרה מיוחדת בדברי הספורנו: "הנה לא יזכיר בשום מצוה מקום הציווי, וזולת כאשר קרה חידוש אז באותו מקום" (ויקרא כ"ה א') תשובת הענין הפכה לדיון עקרוני בסדר קבלת התורה: "אלא מה שמייטה נאמרו כללותיה ודקדוקיה מסיני, אף כולם נאמרו כללותיהם ודקדוקיהם מסיני". רש"י בפרושו לתורה פרש את דברי הספרא³.

נראה לי, שכך פרושה, לפי שלא מצינו שמייטת קרקעות, שנשנית בערבות מואב במשנה תורה, למדנו שכללותיה ופרטותיה כולן נאמרו מסיני, ובא הכתוב ולמד כאן על כל דבור שנדבר למשה, שמסיני היו כולן, כללותיהן ודקדוקיהן, ותשנו בערבות מואב.

בהבנת דברי רש"י בעקבות הספרא כתב בעל "מאור ושמש" פ' בהר ע"פ סגנון המחשבה החסידי.

הלא רש"י למד זאת בפרשת ואלה המשפטים מיתורא דוי"ו של ואלה, וא"כ הקושיא במקומה עומדת, מה ענין שמייטה אצל הר סיני... אך להבין ענין שמייטה מה היא, נראה דהנה הקב"ה ברא כל עולמות כדי שידעו כל הברואים מאלהותו ית"ש ולא יעברו רצונו ולא ישנו את תפקידם, והנה כתיב "עץ עושה פרי" ופירש"י שהארץ עברה על הציווי שהקב"ה אמר לה שתוציא עץ פרי שיהיה טעם העץ כטעם הפרי⁴... ואלא אם האדם שב בתשובה שלמה ומתקן מעשיו כראוי ומשים בטחונו בו ית"ש, גם הארץ נזדככה ומתחרטת על ששינתה תפקידה בימי בראשית ושבה לעשות רצון הבורא ית"ש להוציא תבואתה בלא חרישה וחריעה... שהזדככות הארץ תלויה בהזדככות האדם... וזה ענין השמייטה שנצטוו ישראל בבואם לארץ... שאוירה דא"י מחכים, וגם הארציות אינה מגושמת כ"כ, ושם יורעו שש שנים לשם קדושה ובזה יקדשו הארץ ותבוא לידי תשובה גמורה על השינוי של ימי קדם... ושבתה הארץ שבת לד', ר"ל שם תשוב הארץ לד' בתשובה שלמה⁵.

בתשובות לשאלת ההדגשה של הר סיני בלי התייחסות לספרא. כך בדברי בעלי התוספות, חזקוני, אבן-עזרא, הרשב"ם ויקרא כ"ו מ"ו, אברבנאל, בעל "כלי יקר", "ישמח משה" (אוהל) פ' בהר, באורים לפירש"י מהאדמו"ר החבדי, צפת תשל"ז, ועוד.

3. הרמב"ן בקר נמרצות את פרשנות רש"י לספרא (וראה "במושב זקנים" לבעלי התוספות, על טעות העולם בהבנת דברי רש"י) דיון בשיטת הרמב"ן עצמו בא במפרשי רש"י, הרא"ם, גור אריה, "לבוש האורה", "קרבן אהרן" על-תורת כהנים. וכן הנצי"ב ב"העמק דבר" ורד"צ הופמן בפרושו. וע"ע בחידושי ופירושי מהרי"ק (מהדורת פינס ירושלים תשל"א).

4. בראשית א' י"א, וראה "אורות התשובה" פ"ו ז'.

5. על תשובת הדומם ראה "מוסר הקודש" עמ' ק"מ. "אורות התשובה" פ"א ד'. פט"ז ב'. להלן: שבת-שבתון בשנת השבת, עמ' 440 הערה 20.

צריך להבין בדבריו שזכוך החומר כפי שנתגלה במעמד הר סיני, "פסקה זוהמתן", הוא שהביא לקדושתו הזמנית של ההר, ומכאן הסמיכות לשמיטה שאף היא עיסוקה בזכוך החומר, כשהאדמה שבה למצבה הראשון כפי שעלתה לראשונה במחשבת הבריאה. ומכאן אף ההדגשה של יסוד השבת, השיבה, התשובה וההשבה.⁶

אכן, הבנת ענינו של המקום ביחס לשבת היא סוגיה בפני עצמה.⁷ אולם הקשור לדינו עולה מתוך דברי בעל "שפת-אמת" (דברים עמ' ק"ט).

כל מקום שנבדלין בניי בפנימיות המיוחד להם, מתגלה הקדושה להם, כמ"ש בכל מקום אשר אזכיר את שמי וגו'. וכמו-כן בשבת "שבת היא לד' בכל מושבותיכם", והוא דבר נפלא שקדושת השבת מתגלה רק במושבות בני ישראל; וכן כתוב "ושמרו בני ישראל את השבת, לעשות את השבת לדורותם", כי אין הקדושה יכולה להתפשט בעולם הזה רק בדירת בני ישראל.⁸

ובדרך זו אף ב"שפת אמת" (בראשית עמ' 32).

כמו שיש עבודות ושעבוד לאדם, כן המשועבד ומקושר אל הזמן והמקום אינו בן חורין. אבל בני ישראל הרים הקב"ה אותנו שלא להיות משועבד אל הזמן והמקום, והוא עיקר החרות ומתגלה בש"ק... וכתוב אל יצא איש ממקומו ביום השביעי, א"כ יש לכל איש ישראל מקום מיוחד בש"ק שקונה בו שביתה, ולכן כתוב לעשות את השבת לדורותם, שנשתנה דירות בניי בש"ק. ובני ישראל הם דומין לבוראם, כמ"ש מקום אתי, דרשו חז"ל הוא מקומו של עולם ואין עולם מקומו, כן איש ישראל אינו משועבד למקום, אבל בכוחו למצוא לו מקום שביתה... דורותיכם מלשון דירה.⁹

נמצא, ככל שמשתחרר האדם מתלותו במקום, כך מתגלית יותר קדושת המקום. מכאן קדושת הר סיני, ומכאן המעמד המיוחד ל"דירת" ישראל ו"למושבותם" ביום השבת. ענינה של השמיטה – שבת הארץ – אי תלותו של הישראלי בתנאים המגבילים של המקום, ולכן הודגש שהציווי בא מהר סיני. כשם שהשבת מהותה למעלה מהמקום, "כל המענג את השבת נותנין לו נחלה בלי

6. וראה דברים דומים בשפ"א בהר שנת תרנ"ז.

7. ראה "שבחה של ירושלים" פ"ב; עירובין. להלן פ' וישלח.

8. וראה שפ"א בראשית עמ' פ'. ויסודו בדברי "חידושי הרי"ם" על התורה עמ' רפ"ג.

9. על הקשר בין דורותם לדירתם ראה תו"ש שמות פ' ל"א אות צ"א. "אור-החיים" שמות ל"א ט"ז. תו"ת ויקרא כ"ג אות קע"ג: דרתיכם לא מלשון דורות, רק מלשון דירות כמו דורי נסע (ישעי' לח; ושם באבן-עזרא).

מצרים" (שבת ק"ח ע"א), ואע"פ כן נתבצר למקום במסכת השבת מעמד מיוחד "אל יצא איש ממקומו ביום השביעי"¹⁰ — כך השמיטה, אף שכל ענינה במקום, בקרקעותיה של א", הרי היא מתיחדת בבטויי שבת הפורצים את כל המסגרות הטריטוריאליות, וציוויה אף הוא מתייחד ומתאפיין "ממקום" שהוא למעלה ממגבלות המקום.

2. שבת, שביעית, סיני

"צלעות המשולש" של השמיטה, שבת וסיני והקשר ביניהם כפי הרמז בתורה, נדונו בספרי ההגות של גדולי סופרי חסידות פולין: הארי לבית גור בעל "שפת אמת", הכהן הגדול מאחיו — ר' צדוק איש לובלין, ובעל "שם משואל" נושא נזר סוכוצ'וב. האדמו"ר בעל "שפת אמת" יחד לענין עיון רב, ובמשך למעלה מ"ג שנים חזר לדון במפורש בנושא, וזאת מבלי לבוא חשבון על מה שעולה מכללא של דבריו להבנת הסוגיה. בשנים תרל"ה-תרס"ד דן וחזר ודן בקשר ביניהם בפנים הרבה.

מה שמיטה וגו' מסיני, אף כל המצות וגו' מסיני, ומדתלניהו בשמיטה, משמע שהיא מצוה שכל המצוות תלויין בה, כמו שבת דשקולה נגד כל המצוות, וע"י מצוה זו מקיימין כל המצוות. וסוף הכונה, כדי שבאמצעות בני"יתמשכו כל הדברים לקב"ה... וז"ש ושבתה הארץ, שאחר שזכו בני"בארץ כנען ישבתו בשמיטה לבטל עבודת הארץ בעבור הש"י. ועיקר מצות שבת ושמיטה היא להעיד על שהקב"ה מקיים הנבואה בכל עת מחדש ונותן בהם כח חדש תמיד... כמו כן תורה ומצוות שנתן לבני"ג"כ נוהג דבר זה ("שפת אמת" ויקרא עמ' 190).

סיני הוא מקור המצוות ואילו השמיטה והשבת הם תמצית ורכז של כלל המצוות; כונת מעשה המצוות לשעבד את הכל לבוא ולהוכיח את התלות במקור האלוף. כונה כזו נתגלתה בהר סיני ובאה לידי ביטוי במצות שבת ובחובת השמיטה. "הארץ היתה מקודם תחת ידי כנען, אח"כ נפדית ונכנסת ברשות ישראל, ואחרי זה צריך לצאת גם משעבוד בני" להיות רק תחת רשות הקב"ה עצמו" (שפ"א שם).

10. ראה חידושי גור אריה למהר"ל ראש מסכת שבת והסבר דבריו בקונטרס "זאת חנוכה" תשי"ג, מאמר ג': הגילוי המובהק של תוכן ענינו של כל מועד הוא דוקא במקום המיוחד לו לבדו. ולכן פתיחת מסכת שבת בדיני הוצאה שאינה נוהגת ביר"ט. וראה ליקוטי מאמרים לר' צדוק עמ' מ"ה: כל מחבר, פתיחת ספרו הוא ביאור כלל ענין הספר. "אור זרוע לצדיק" עמ' י"ג. וראה זוהר חדש, שה"ש, בתחילתו: "מאן דידע בהו, יודע רזא דכל ספרא, והואו את אולף רזא דכל ספרא".

בצורה מיוחדת ואופיינית השתמש בעל "שפת אמת" בפתחת ויקרא רבה לפ' בהר להסביר את המכנה המשותף לשבתה של שמיטת סיני.

במדרש, מות וחיים ביד הלשון¹¹, האדם נקרא מדבר והוא צריך להטות כל הנבראים לבוא, והוא בכח התורה שכוזן של ישראל בפה... ובמדרש (ויק"ר א' א') "גבורי כח עושי דברו" בשומרי שביעית הכתוב מדבר, ולמה נקרא עושי דברו הלוא הוא בטול העשייה ושביעתה, אבל היא הנותנת ע"י שמבטל אדם כח עצמותו... עי"ז מתגלה הנהגת הבורא... לכן ע"י שרואה כרמיה ביידיא וכו' ושתיק (רואה את שדהו וכרמו בור ושיתק) עי"ז נקרא עושי דברו שמתגלה הנהגה עליונה. וכן בש"ק כתוב אם תשיב וכו' ודבר דבר, ודרשו חכמים (שבת ק"ג ע"ב) שלא יהיה דבורך של שבת כדבורך בחול, פי' שע"י השביתה ממלאכה בש"ק מתגלה הנהגה עליונה, ורמזו חכמים שאף שלעולם הש"י מנהיג הכל, עכ"ז אין הנהגה של שבת כמו בחול... ולכן נאמר "בהר סיני" להראות כי כח הזה ניתן לבני' בהר סיני ע"י התורה שהיא בחינת הדבור (שפ"א ויקרא עמ' צ"ו).

סיני הוא מקור בחינת המדבר¹² של עם ישראל ולכן ציונים שנצטוו בסיני על השביעית – ש"שובתיה" ו"שותקיה" נקראים "עושי דברו" – יוצאים בלשון "זה דבר השמיטה"; ומכאן, ממעלת דבר סיני, עולה אף דרגת הדבור המיוחדת לשבת "ודבר דבר".

ענינה של השמיטה בבחינת המקום, ומכאן אף יחסה לתחומי "מקום" השבת, לאסורי יציאה והוצאה, אולם הקשרים מקיפים אף את תחום אסורי שאר המלאכות.

בענין השמיטין דכתיב בהר סיני... כל ענין השביתה הוא בטול הטבע (שהרי לא "תוהו בראה", ו"האדם לעמל יולד") שקרבנו הש"י לפני הר סיני, היינו שנתעלו בני' להיות כמלאכים, וגם כי נאמר "אכן כאדם", (תהילים פ"ב ז', ע"ז ה' ע"א) דהיינו שחזרו למדרגתם האנושית) עם כל זה נשאר הדבקות לזמנים (למועדים ולחגי קודש) שיש בכח בני' לצאת מן הטבע. וזה אות השבת – בטול המלאכה. ובשמיטה היה כל השנה שביתת הכל, שלא להיות טבועים תחת ההרגל והטבע רק לידע שכל העוה"ז טפל ופרוזדור לטרקלין, והנייחא של איש ישראל היא בעת השביתה ממעשים של הטבע, שזה עיקר היות איש הישראלי. לכן היה תמיד שינוי זמנים (של ביטול העונות החקלאיות) בשמיטה (שפ"א ויקרא 194).

11. הדרשן במדרש משתמש בפסוק להסברת קטע אחר בפרשה הדין בהונאה ובדבורי הטעייה.

12. ודאי כונתו גם למובן של הנהגה, בהוראה של "ידבר עמים" וכדומה, ראה שפ"א בהר תרנ"ח.

סיני הוא מקור בטול תלותם של ישראל בתנאי הטבע. כיוצא בדבר, מצות השביתה בשבת ובשמיטה היא העדות לכוחם של ישראל להתנער מזיקתם לטבע; הן שבת הארץ והן שבת בראשית מיחסים את האדם מישראל להר סיני ולערכיו המוחלטים¹³.

פתיחת ויקרא-רבה על הפסוק בתהילים ק"ג "ברכו ד' מלאכיו, גבורי כח עושי דברו, לשמוע בקול דברו", הפכה להיות סיסמת השביעית כשם שהיא נדרשת על מתן-תורה. והיא מצטרפת, בהגותו של בעל "שפת אמת", להרכב: סיני-שבת-שמיטה.

מלאכיו ולא כל מלאכיו, תחתונים שאינם יכולים לעמוד בתפקידיו של הקב"ה וכו', גבורי כח בשומרי שביעית הכתוב מדבר... כי הנה בני זכו לקבלת התורה ע"י המדבר כמ"ש זכרתי לך חסד וכו' לכתך אחרי במדבר, בארץ לא זרועה, כי התורה היא מעולם העליון ואין יכולין לזכות לתורה עד שמבטלין כל עוה"ז ונמשכין לבטוח בו יתברך בלבד... ובאמת לאו כל מוחא סביל דא, רק מיוחדים שנקראים מלאכיו; וכן בדורות, דור המדבר היה להם זה הכח, וכל הדורות נמשכין אחריהם, וכן בכל דור יש יחידים שיש להם זה הכוח. והקב"ה זכר עשה לנפלאותיו ונתן לנו מצוות שנזכה על ידיהם למדרגה הראשונה, כמו שאמרו תחתונים שאינם יכולים לעמוד בתפקידיו. ומ"מ יש זמנים שנמצא התעוררות בבני". וכמו כן בשנת השמיטה הוא ממש לכתך אחרי בארץ לא זרועה. עושי דברו הוא שאין להם עבודה אחרת רק זו, כמלאך, שאין בו רק שליחותו, ובשנת השמיטה היו עוסקין רק בתורת ד'. וכן מעין זה בש"ק יעשה כולו תורה כמ"ש במדרשים¹⁴ שיש בו הארה מקבלת התורה (שפ"א ויקרא עמ' 196).

סיני הוא מקור המעלה ה"מלאכית" של ישראל. דור המדבר מקבלי התורה המהלכים בארץ לא זרועה – דור "מלאכי" הוא. הדורות הבאים לא יכלו לעמוד במתח מתמיד כזה. ואולם השמיטה הרי היא בחינת "ארץ לא זרועה", ולכן במרכזה – העיסוק בתורה. וכיוצא בדבר – שבת, שענינה המרכזי תעסוקה רוחנית¹⁵.

13. וראה עוד "מהלכים" דומים בשנים תרמ"ה-ו'.

14. תנודב"א רבה פ"א.

15. בשנת תר"ס המשיך את כוון המחשבה ביחס לסיני, שמיטה ויובל, זכור ושמור, בחינת בניס ובחינת עבדים. וכיוצא בדבר בשנת תרס"ג בזיקה לבחינת הנשמה: התורה – נשמת הבריאה. השבת – יומא דנשמתין. השמיטה – הנשמה גוברת על הגוף.

מושגי העדות העיונית (לא המשפטית) הם מאבני היסוד בהגותו של בעל "שפת אמת", והוא שב לעיין במשמעויות של העדות על גוניה השונים בפעמים הרבה, ביחוד בזיקה לעניני שבת. מכאן אף דבריו על סיני, שמיטה ושבת, שאף להם מכנה משותף – עדות.

שבת הוא עדות בני" על שברא עולמו בששה ונח בשביעי, כן שמיטה עדות... וזה דבר השמיטה, פ' שני" בני" מתגלה מלכות שמים והנהגה עליונה כי דבר הוא הנהגה כמו ידבר עמים... שאין הנהגה עליונה נגלה בעולם שהכל מתלבש תוך הטבע, רק לבני" שנשתוקקו להתגלות כבוד מלכותו בעולם... ובשבת ע"י שמבטלין בני" כל המלאכות ומצפין להנהגה עליונה זוכין לפריסת סוכת שלום, ועל ידיהם מתגלה הקדושה בש"ק ומקבל העולם הנהגה עליונה שלמעלה מהטבע, לכן כתוב "אתם עדי ואני אל", כמ"ש כמה פעמים כי עדות זה אינו בפה בלבד, אבל זה עדות אמת כשנתגלה הנהגה שלמעלה מהטבע על ידיהם. ע"י עדות [השבת] נתחדש קדושה והנהגה עליונה במעשה בראשית. וכמו כן בשמיטה הרי נשתנה ממש הטבע שבכל שנה ששית עשת התבואה לשלש שנים... והנה בקבלת התורה... זכו להנהגת מלכותו... לכן סמך הכתוב מצות שמיטין ויבלות להר סיני (שפ"א ויקרא 201).

סיני הוא מקור עדותם של ישראל. "זה עצמו שנגלה דבר ד' בעולם כמ"ש וידבר אלוקים, זה עדות של בני", (שפ"א, יתרו תרנ"ב, וראה שם תרנ"ב, תר"ס) ו"שבת – סהדותא איקרי"16 לזוג עדים זה צרף בעל "שפת אמת" את השלישי – עדותה של השמיטה ו"ע"פ שנים או שלושה עדים יקום דבר".

אחדות ישראל, וביחוד אחדותם בארץ ישראל הוא ציר מרכזי במחשבת ישראל, וביותר – בהגות החסידית. מכאן דבריו המרובים של בעל שפ"א בנושא. אלא שהוא שילש את עיונו וחרז את האחדות על הציר: סיני, שבת ושמיטה.

עיקר יתרון המדבר מבעל החיים, מה שיש להם צותא זה לזה ע"י הדבור כמ"ש חובת הלבבות¹⁷ והוא מכח הנפש. וצריכין לשמור זה הכח שלא ישתנה ע"י כוחות הגוף, כי מצד הנפש – כל הנפשות יש להם שורש אחד. ולכן בהר סיני שנעשו בני" אחדות אחת כמ"ש "כאיש אחד – בלב אחד" וקבלו התורה כמ"ש מורשה קהילת יעקב... שהיה גובר כח הנפשות על הגוף, וכמו מלאכי השרת שאין בהם קנאה ושנאה ותחרות שכל אלה מכוחות

16. זוהר שמות צ' ע"א, וראה להלן הערה 51 בדברי אברבנאל ומבקרי על עדות השבת והשמיטה.

17. שער הבחינה פרק ה'.

הגוף שהגופות מחולקים. ולכן בש"ק שהנשמה גוברת מתאחדין כנ"י כאחד. וכמו-כן בא"י באו אל האחדות כמ"ש גוי אחד בארץ, שהזמן והמקום וכן הגופות מבטלין האחדות, לכן נתן הש"י לבנ"י מצוות בעולם, שנה, נפש שיוכלו להשאיר בבחינת האחדות... וזה הרמז לגוף טוב שתיקה שיהיה עיקר הדבור בכח הנשמה ("שפת אמת" ויקרא עמ' 204)¹⁸.

סיני הוא מקור אחדותם של ישראל – ויחן שם ישראל¹⁹. תופעה זו הוסברה לבעל שפ"א ע"י ההתעלות הרוחנית שזכו לה, זו המסלקת את גורמי הפרוד. מכאן, איפוא, שבמועדים ובמקומות בהם נעלמות סיבות התחרות, בשבת ובשמיטה, מתעצמת האחדות הישראלית²⁰.

ע"פ קוי מחשבה אלו הסביר בשפ"א לא רק את הסמיכות לראש הפרשה אלא גם את הסמיכות לפרשה שאחרי השמיטה, היא פרשת אונאה; וראה קידושין דף כ' על קשרי הסמיכות בפרשת בהר.

ענין סמיכת פ' אונאה לשמיטה, הגם דכתוב מעט השנים תמעיט וכו', עכ"ז עיקר אונאה אינו דוקא בענין שמיטין, אבל באמת עיקר אל תונו הוא כדי להיות בנ"י באחדות כמ"ש חז"ל שאונאת דברים ג"כ בכלל. והנה מצות השמיטה אינה מצוה פרטית, אבל כפי האחדות שיש בבנ"י יכולין לקיים זאת המצוה, כמ"ש בזמן שכל יושביה עליה. וכמו בשבת מתייחדין בו ברזא דאחד ע"י השבת. ושמיטה תלויה בבנ"י ובקדוש ב"ד, לכן ע"י האחדות באין לשביתת שמיטה. ולכן חרב המקדש ע"י שנאת חנם וע"י בטול שמיטין ויובלות כי הכל ענין אחד ("שפת אמת" ויקרא 191).

אף במשנתו של ר' צדוק הכהן נאמרו דברים על עניני השמיטה והשבת ביחסם לסיני. ההדגשה על סדרי קבלת התורה דוקא במצות שמיטה, "כללות ופרטות נאמרו מסיני. ונשנו באהל מועד ונשתלשו בערבות מואב" – היא שהוקשה לו לבעל "פרי צדיק" (ויקרא עמ' 186).

פרשת שמיטה כבר הוזכרה בפ' משפטים, וכתוב כאן בהר סיני ללמד שאף הפרטים נאמרו מסיני, ומזה נלמד לכל המצוות שנאמרו כללותיהן ופרטותיהן מסיני. ונשנו באהל מועד ונשתלשו בערבות מואב, אך צריך להבין... למה

18. שנה לפני כן, תרס"ג, הדגיש את הרמז ביחס לשמיטה: "גבורי כח – שהנשמה גוברת בו ושותק – שאינו מהרהר בעבודת האדמה בכלל, וזהו הרמז, ולא מצאתי לגוף (לבחינת הגוף, האדמה) טוב משתיקה". על שתיקה בשבת – פ"צ שמות 69.
19. "הושיו כולם – לב אחד" (מכילתא יתרו).
20. וראה בכוון דומה בדברי "שם משמאל" בהר שנת תרע"ב, תרע"ג. וע"ע ב"מגלה עמוקות" פ' בהר בפן השלישי.

הוזכר למוד זה אצל מצות שמיתה, ולא אצל מצוה אחרת שנאמרה מסיני.

להבנת הענין חזר ר' צדוק לדברי חז"ל על מתן תורה ונתן להם פרוש שונה מהמקובל.

ברוך רחמנא דיהיב לן אוריין תליתאיי²¹, ויתכן לפרש על התורה שננתנה בסיני, ונשנו באהל מועד ונשתלשו בערבות מואב... וזה כולל את כל התושב"כ ותושבע"פ, ובא למוד זה במצות שמיתה, מפני שמצות שמיתה היא כמו מצות שבת שהוא קבלת מלכות שמים, ששוכתין כל אומה ישראלית ביום השבת, וכן שמיתה בא"י שהיו כל עסקיהם בעבודת הארץ, ובשמיתה שבתו כל השנה, כל ישראל, ומניחים עסקיהם שיהיו פנויים לתורה ועבודה. וכמו דשבת — כללא דאורייתא כמ"ש בזהר (ח"ב צ"ב א') כן שמיתה ג"כ כללא דאורייתא שהיא ההכרה להכיר שיש בורא עולם... ומשום הכי בא הלמוד במצות שמיתה שהיא כללא דאורייתא ללמד על המצוות כולן שנאמרו כללותיהן בסיני, ונשנו באוה"מ ונשתלשו בערבות מואב.

האדמו"ר השני לבית סוחצ'וב, ר' שמואל בורנשטיין פתר בספרו "שם משמואל" את ה"משולש", שבת שמיתה והר סיני בדרך משלו.

ענין הר סיני הוא ממוצע בין ישוב בנ"א החמרי, ובין למעלה מהישוב, וע"כ היה מקום חבור עליונים ותחתונים... והרי הוא ממוצע במקום. ונראה שלעומתו ממוצע בזמן היא שנת השמיתה, שנת שבתון יהיה לארץ, והרי הוא מחבר את הזמן שהוא בטבע, למה שלמעלה מן הטבע... ויש לומר דכן הוא בשבת שהוא מעין עוה"ב, הוא אמצעי בין עוה"ז לעוה"ב. והנה עוה"ז הוא עולם ההעדר וכל חיותו הוא רק באשר הוא צורך ומבוא לעוה"ב כפרודור לטרקלין, ובאמצעות השבת יש חבור לעוה"ב וממנו כל חיותו (שם משמואל ויקרא עמ' שנ"ד).

המורם, המונף והעולה מהדברים על שבתה של השביעית ביחס להר סיני: הערכים שמקורם בגילויי סיני באים לידי בטוי מרוכז ומתומצת בשבתות של השמיתה. בהן, ישראל שהם "ממוצע הנפש" — הם בתוך עולם הטבע, ומ"מ כל מהותם הוא למעלה מהטבעי²² ("שם משמואל" שם) משפיעים חיות על-טבעית לעולם ומלואו²². הלומד תורה בשבת שבשמיתה, הרי קדקי המשולש של תורת

21. ראה שבת פ"ח ע"א. לשאלה למה נבחרה דוקא השמיתה לייצג את סדרי קבלת התורה חזר גם בפ"צ פ' בהר פסקה ב', ושם דן על היחס בין שמיתה לסיני תוך כדי דיון רחב על דרגות שונות בצורות ההתגלות במתן ציווי התורה. ראה להלן "פרי השביעית" עמ' 469.

22. מכאן הוסיף להסביר את שמותיו של הר סיני שירדה עליו שנאה, חורב — שירד חורבן לכל המפסיק את יניקת חיותו, ומכאן הגלות על בטול השמיתה.

סיני ביום השבת בשנת השבע מתמקדים לגביו בנקודה אחת, כך בהעלאת החומר וזכוכו, כך במדרגת המדבר והדברת. תלותו בתנאי הטבע, כך בעדותן ה"מלאכית" של ישראל, וכך באחדותם בתורתם, בשבתם, בשביתתם בארצם.

3. שבת לד' במדרשי ההלכה

לפי המתבאר נמצא שכבר בפסוק הפותח את פרשת השביעית בהר סיני רמזה התורה ליסוד השבתי. אולם לא רק בפתיחה ולא רק ברמיזה, אלא אף במפורש בא הבטוי המיוחד, שבת לד'. נסוח זה המופיע פעמיים בראש פ' בהר, בהוראה של בחינת המקום – כשבת הארץ ולא כשבת בראשית – העסיק רבות את המפרשים.

הדיון מתנהל בשלושה מעגלים: פרושי חז"ל במדרשים והפרושים לפרושם. שיטת רש"י ביחס למקורו בספרא והפרושים לפרושו, פרשנות ראשונים ואחרונים לבטוי המקראי: שבת לד'.

במדרש ההלכה, בספרא, עסקו חז"ל במשמעות ההלכתית של המונח: שבת לד'.

דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם כי תבואו אל הארץ אשר אני נותן לכם ושבתה הארץ שבת לד'. שש שנים תזרע שדך ושש שנים תזמור כרמך ואספת את תבואתה. ובשנה השביעית שבת שבתון יהיה לארץ, שבת לד', שדך לא תזרע וכרמך לא תזמור (ויקרא כ"ה ב'ד').

שבתון יהיה לארץ... שבת לד' כשם שנאמר בשבת בראשית – שבת לד', כך נאמר בשביעית שבת לד' (ספרא, פרשת א', פרק א').

יש מפרשים להחמיר על אסור שביעית שהרי הוקשה לשבת בראשית, ויש מפרשים להקל כדאמרינן במו"ק (דף ד' ע"א) מה שבת בראשית אסורה, לפניה ולאחריה מותרין, אף שביעית (בזמן הזה) היא אסורה, לפניה ואחריה מותרין (ר"ש, ראב"ד)

בין שתי האפשרויות להחמיר ולהקל בחר הגר"א, בבאורו לתורת כהנים, באפשרות השניה.

דילפינן שביעית משבת בראשית, כמו בשבת בראשית התוספות מותר אף בשביעית תוספת מותר.

ואילו בהגהות מהרי"ד על הספרא (הוצאת ירושלים, תשי"ט) ציין שתי אפשרויות המתייחסות לסמיכות "שבת לד'".

פירוש, אל תהי קלה בענין מצוה זו ששקולה כשבת בראשית, שהרי נאמר בשתיקן שבת לד'. או ירצה שבות בשביעית לשם מצוה, כשם שאתה שובת

בשבת בראשית לשם מצוה, להודיע שם ד', שהרי בשבתיהן כתוב שבת לד', והטעם כמו שפרש החזקוני שלא תהא כונתן להובירה כדי לטייבה, אלא כדי לעשות מצות הקב"ה. (וכן ב"קרבן אהרן" ובפרוש ה"חפץ-חיים" "על תורת כהנים").

ר' מאיר שמחה הכהן בספרו "משך חכמה" פ' בהר תפס את משמעות דרשת הספרא כמעוגנת בהלכה. במחזור קדושת הזמן הכולל ישנם שני צירים: שמיטה ויובל, והמקביל להם בקדושת השנה, שבת וי"ט, הצד האחד של השבת והשמיטה — קדושתו בידי שמים והאחר — יו"ט ויובל קדושו בידי אדם (תוס' מנחות ס"ה ע"ב ד"ה וספרתם, ה"חנוך" מצווה ש"ל ושם ב"מנחת חנוך". וראה "שפת-אמת" פ' בהר שנת תרל"ח).

לענ"ד נראה דדינא אתי לאשמועינן, דכמו דקדושת שבת חלוקה מקדושת יו"ט, דשבת קביעא וקיימא, וי"ט ישראל מקדשי להו ובידם להקדים זמנו או לאחר, לא כן שבת קביעא וקיימא — כן חלוקה קדושת שביעית מקדושת יובל, דכל מה שנוהגת בשביעית נוהג ביובל, רק דיובל תליא אם לא תקעו או לא שלחו עבדים לחרות, או לא החזירו קרקעות, אז מותר בחרישה וזריעה ואינו יובל כלל, לא כן שמיטה. הוא קדוש בעצמו, ואפקעתא דמלכא הוא ואינו תלוי בקדושת ישראל, לכן גבי שביעית קאמר שבת לד'... משום ששמיטה מורה על חידוש העולם, "כי לי הארץ" כמו שבת, אבל יובל מורה על שלוח עבדים, שזה כיציאת מצרים וכיו"ט שהוא זכר ליציאת מצרים.

בעל "תורה תמימה" תפס את דרשת הספרא על דרך המכילתא בפ' משפטים (ראה לעיל פ"א) ביחס למקומה של שבת בראשית בשנת השמיטה.

כמו בשבת בראשית ענינו עדות לד' ששבת בשביעי, כך שביתת הארץ היא גם-כן עדות לד' כי לו הארץ (ויקרא כ"ה אות י"ב).

הנצי"ב בפרושו "העמק דבר" (ויקרא כ"ה אות ד') כרך בהבנת הדרשה המשווה שבת לשמיטה אף את הבטוי "שבת שבתון יהיה לארץ" והעמיד את הדברים על גרסא אחרת.

משמעות שבתון בהני קראי דכתיב ג"כ שבת שבתון — להקטין זמן תוספת לשביתה. ועיקר דברינו מבואר במו"ק דף ד' ע"א במשמעות מקרא דילן. דמשום הכי בטלו תוספת שביעית, נאמר כאן שבת ונאמר בשבת בראשית — שבת, מה להלן היא אסורה, לפניה ולאחריה מותרין, כך כאן היא אסורה, לפניה ולאחריה מותרין. ורבותינו התוס' נתקשו מאוד היאך למדו משבת בראשית היתר על תוספת. אבל האמת יורה דרך נוסחה שהביאו התוס' בר"ה דף ט' עמ' א', וכן הוא בחידושי הריטב"א מועד קטן שם, נאמר כאן שבת שבתון ונאמר להלן שבת שבתון וכו', ויבואר דדיוק שבתון משמעו

לאפוקי תוספת, אלא דשם בשבת בראשית אינו אלא במקום מצוה, לדעת רוב הפוסקים, כמבאר בכמה מקומות, דכתוב בשבת בראשית שבת-שבתון והכא בסתם שביעית כך הוא, שאין לו תוספת. ובה מבואר מה שסיים הכתוב עוד "שבת לד'", דכמו דכתיב בפ' בשלח "שבתון, שבת קודש לד' מחר", ונתבאר שם דלפי שסבור משה שלא ניתן עדיין אז מצות שבת, אלא לד' הוא שבת ולא לישראל, משום הכי אין בו תוספת, הכי נמי באר הכתוב טעמא דמילתא שאין בשביעית דין תוספת כלל משום שהוא שבת לד', לא כמו שבת בראשית שאינו אלא אקרקפתא דגברי שאסור לישראל לעשות מלאכה, אבל שיהא הגוי עושה מלאכת ישראל מעצמו מותר ע"פ דת, משא"כ שביעית הוא איסור המונח על הקרקע, שהרי מותר לישראל לחרוש ולזרוע בחור"ל, ולהיפך בא"י כתיב ו"בכל ארץ אחוזתכם גאולה תתנו לארץ", ונתבאר שם דמצוה לישראל לגאול את הארץ מן הגוי שלא יחרוש בשביעית, וא"כ שהוא שבת לד'.

המושג "שבת לד'", לדברי הנצי"ב משמעו – שבת כלפי שמיא, בלי שישראל שותפים בשמירתו, בשבת זו אין דין תוספת²³ ומכיון שהגירסא שבת שבתון משמעה, הקטנת זמן השביתה וצמצומה בגבולות היום המדויקים, דהיינו בלי חובת תוספת הרי שדרשת הספרא שבת לד' ביחס לשביעית כונתה השוואה גמורה בין שבת בלי תוספת לשביעית בלי תוספת.

4. שבת לד' במדרשי אגדה

במדרשי האגדה, בתנחומא ובויקרא-רבה עסקו חז"ל בפרוש "שבת לד'" ע"פ השיטה הדורשת סמוכין. שיטה זו של דרישות סמוכין בקשר לעניני שביעית וביחס לסדר הפרשיות בתורה, מופיעה בברייתא השנויה במסכת קדושין דף כ' ע"א: "בא וראה כמה קשה אבקה של השביעית, אדם נושא ונותן בפרות שביעית, לסוף מוכר את מטלטליו, לא הרגיש לסוף מוכר את שדותיו, לא באת לידו עד שמוכר את ביתו... לא באת לידו עד שלוח בריבית, לא באת לידו עד שמוכר את עצמו".

בתנחומא (בהר"א) מופיע הסבר דומה, להצמדה שבין הפרשיות, אלא שיש בו תוספת המתיחסת לעצם השיטה של דרישת סמוכין.

כיון שלא שמר את השמיטה התחילה המארה נכנסת בממונו והוא מוכר.

23. "אמר רשב"י בשר ודם שאינו יודע לא עתיו ולא רגעיו ולא שעותיו, הוא מוסיף מחול על הקודש, אבל הקב"ה שהוא יודע רגעיו ועתיו ושעותיו נכנס בו כחוט השערה" (בראשית רבה פ' י'). וראה לעיל פרק ב' הערות 15, 22.

מה כתוב למעלה מן הענין "ושבתה הארץ שבת לד'" ואח"כ "וכי תמכרו ממכר". א"ר אלעזר הקפר כתיב "שוקי עמודי שש, מיוסדים על אדני פז", העמוד הזה יש לו כותרת מלמעלן ובסיס מלמטן מה כתיב למעלה, וידבר... בהר סיני... ושבתה הארץ ואחרי כן פרשת יובל... וסיפיה דקרא "אז תרצה הארץ את שבתותיה..." לפיכך הקב"ה אומר למשה בסוף כל הפרשיות הללו, רצונך שלא יגלו, והוירס על השמיטות, הוא שאמר בסוף הפרשיות "את שבתותי תשמרו ומקדשי תיראו".

בויקרא רבה (פ' כ"ה ח') הנוסח דומה.

אדני פז — אלו פרשיות של תורה שהן נדרשות לפנייהם ולאחריהם, ולמה הן דומות, רב הונא בשם בר-קפרא אמר, כעמוד הזה שיש לו בסיס מלמטן, וקיפלוס (כותרת העמוד) מלמעלה, כך הם פרשיותיה של תורה נדרשות לפנייהם ונדרשות לאחריהם.

בהבנת מרכיבי המשל נחלקו פרשני המדרש. בעל "עץ יוסף" פרש בויק"ר, ב"עמוד שעומד לנוי בעלמא מיירי" (וראה פרושו לתנחומא) אמנם אפשר "שהוא עמוד המחזיק הבנין", וכך ב"מתנות כהונה". ואכן בלשון המדרש עצמו אפשר להראות פנים לכאן — בהוראת בסיס, יסוד מוצק, ופנים לכאן — בהוראת כותרת, נוי ועטרה. העמוד אינו משמש חולית חבור גרידא בין הפרשיות השונות, כי אז היה עליו להיות עמוד פשוט בלי עטורי בסיס וכותרת. מנוסח המדרש עולה שיש משמעות לפרשה המהווה בסיס ולפרשה המהווה כותרת, וכך גם צריך להיות היחס ביניהם, הבסיס הוא הקבוע, הסטטי, ואילו הכותרת היא הדינמי, המתחדש, המסתעף ומתעטר על גבי הנתון הבסיסי. בכיוון זה הלך ר' צדוק, אלא שהוא העמיק בענין וראה בנוסח של התנחומא הצמדה של שבת ושמיטה, וע"פ דבריו עולה פרוש חדש בסמיכות המקראות.

בסיס היינו יסוד שכל הבנין נבנה ונשען עליו, והוא קדושת שבת שמשפיעה מקדושתה לכל ששת ימי המעשה... וכותרת היא קדושת שמיטה, היינו ההכרה "כי לי הארץ"... כי זה העיקר מצד האדם כמש"נ "מה ה"א שואל מעמך, כ"א ליראה", והכל בידי שמים חוץ מיר"ש, והוא בחינת כותרת דאיתא בגמרא "בשנה שהקדימו ישראל נעשה נשמע ירדו מלאכי השרת וקשרו לכ"א מישראל שני כתרים וכו'... לשון שמלאכי השרת משתמשין בו שנאמר "גבורי כח עושי דברו" והדר "לשמוע בקול דברו". וכן בשמיטה דדרש שהיא גבורי כח (ויק"ר רפ"א) לכן היא בחינת כותרת, היא כתר דנעשה ונשמע. ואמר כותרת מלמעלן, כי אף שהוא מצד האדם, אע"פ כן היא ג"כ מלמעלן מצד השי"ת וכמ"ש (קדושין ל' ע"ב) אלמלי הקב"ה עזרו אינו יכול לו. כי האדם מצד עצמו בלי סיוע השי"ת לא יכול להתגבר על יצרו להיות מכלל גבורי כח. וכן שבת שהיא בסיס היא מלמטן. דאף שכל עיקר קדושת

השבת הוא מצד הקב"ה, אע"פ כן צריך האדם מצדו להתעורר קצת ולנעשות הכנה לקדושת השבת, וכמ"ש פתחו לי, כפתחו של מחט, ואני אפתח לכם וכו', דאח"כ כפי הכנת האדם — השי"ת מאיר לו יותר ויותר, אבל ההתחלה צריך להיות מצדו. וזהו "את שבתותי תשמרו" הוא מצד האדם, השמירה, ואח"כ ו"מקדשי" שהוא בחינת יראה עילאה ("פרי צדיק" ויקרא 188).

השבת יסודה במתנה, היא הבסיס הקבוע ונתון (למרות חלק מזערי שעל האדם להתכונן לעומתו, והוא הקרוי במשל שלפנינו "מלמטן", דהיינו התעוררות האדם) והשמיטה יסודה במעשה האדם, בהכרתו, היא הכותרת המתפתחת והולכת (למרות החלק הקרוי "מלמעלן", והוא מקביל לכתרי מתן-תורה של נעשה ונשמע). מכאן התפרשה לר' צדוק הזכרת המושג שבת מיד בפתיחת הציווים על השמיטה. היא הבסיס שעל גביו באה הכותרת²⁴.

המושג "שבת לד'" מופיע רק שלוש פעמים במקרא. פעמיים (שמות כ' י'; דברים ה' י"ד) ביחס ליום השביעי, ופעם (ויקרא כ"ה ב') ביחס לשנה השביעית. הקשיים שבבטוי העסיקו כנראה את חז"ל ומכאן גודש הדרשות והמסקנות ההלכתיות והמוסריות²⁵. "קשה ליה הלשון שבת לד', דהלוא שבת לישראל נתנה, והיה לו לומר שבת לכם" (תו"ת שמות כ' אות ס"ד). הן מדרשי ההלכה והן מדרשי האגדה השיבו על פי דרכן, ולפנינו התשובות שעסקו במשותף לשבת ולשמיטה. שעה שהן באות בהרכבה — שבתות שבשנת השמיטה, הרי הן בבחינת בסיס וכותרת, בחינת שתי שבתות שבשמירתן — צפון סוד הגאולה²⁶, העמוד שהכל נשען עליו, שבסיסו — שבת לד' ועטורי כותרתו — כתר שבתה של השביעית.

5. שבת לד' בשיטת רש"י

פרושו של רש"י לבטוי "שבת לד'", עורר הדים רבים בספרות הפרשנית שאחריו. בראש פ' בהר מופיע פעמיים המושג "שבת לד'", פרשנות "תורת כהנים" מתיחסת לפסוק ד', בו מופיע הצמד "שבת שבתון יהיה לארץ, שבת לד'", ואילו רש"י כתב על פסוק ב' "ושבתה הארץ שבת לד'":

24. בדברי ר' צדוק ישנה העמקה נוספת במושג "שוקיו" עמודי שש, המקביל למשה ואהרן, כמייצגי הסטטי והדינמי, תושב"כ ותושבע"פ, נצח והוד וע"ע בתו"ת שה"ש ה' אות ס"ח: אדני פז, מלשון פזיזות ותנועה, ולהלן פ' וארא.

25. ראה תו"ת שמות כ' אותיות רמ"ט-ת"ו ובהערות שם.

26. ראה "פרי צדיק" ויקרא סוף עמ' 191, קונטרס "קדושת השבת" נדפס ב"פרי צדיק" בראשית, דף ה' ע"א-ע"ב. פ"צ בראשית עמ' 94. "מחשבות חרוץ" ס' י', ס' כ"א. וראה להלן פרק ד', פרק י'. "ובנאות הדשא" ח"ב עמ' כ"ב. להלן קריאת הדרור במוצאי שביעית הערה 33.

לשם ד', כשם שנאמר בשבת בראשית.

על דברי "תורת כהנים" הוסיף רש"י שתי מילים: "לשם ד'", ויחס אותם לפסוק קודם מזה שעליו דרשו חז"ל²⁷. עצם הדגשתו של רש"י עמדה לבקורת של הרמב"ן.

ורבותינו לא כך נתכנו במדרשם, כי כל השבתות, גם המועדים לשם ד' הן, ולא יאמר באחד מהם לד', אבל אמר יהיה לכם שבתון, ואמר ביוהכ"פ שבת שבתון הוא לכם. ולשון הברייתא בתורת כהנים, שבת לד', כשם שנאמר בשבת בראשית כך נאמר בשביעית שבת לד'.

דעתו של ר' אליהו מזרחי היתה שהרמב"ן טעה בכונת רש"י.

שחשב שכונת הרב במאמר לשם ד' הוא שנעשה השמיטה לשמו ולכבודו ולא להנאתו כמנהג עובדי האדמה ואין זו כונת הרב, אלא שיהיה שביתתו לשם השבת, ששבת בו השם בזמן הבריאה, וזהו שאמר "כשם שנאמר בשבת בראשית", שכתוב בו בפרוש "יום השביעי שבת לד' אלוקים... כי ששת ימים עשה ד' את השמים ואת הארץ... וינח ביום השביעי", ואע"פ שזאת המנוחה בשנה השביעית, ומנוחת הבריאה — ביום השביעי מ"מ סוד ימי עולם רמזו במקום הזה, כי כל השביעיות זכר ליום השביעי הם²⁸. והראיה (לפרשנות הרא"ם בדברי רש"י) ממה שכתב אחריו מיד "כשם שנאמר בשבת בראשית", ושם אינו רוצה לומר לשמו ולכבודו רק לשם המנוחה ששבת בו השם בזמן הבריאה.

לעומת זאת פרש ר' חיים ב"ר בצלאל, אחי המהר"ל, בפרושו "באר מים חיים" את דברי רש"י כתפיסת הרמב"ן.

לפי שדרך עובדי האדמה להניח הקרקע כך, לפעמים שנה אחת בלי זריעה וחרישה כדי שלא להכחישה יותר מדאי, אמר שכאן בשביעית לא יכוון רק לשם שמים, וכאילו היה חפץ לזרוע ואינו מניחו רק בשביל מצות בוראו הגזר ככה, ומשום האי טעמא נאמר ג"כ שבת לד' גבי שבת בראשית, לפי שיש עצל אהבה מנוחה בלאו הכי, ולכך אמר שלא יכוון במנוחה של שבת

27. ואולי לזה התכוון הגר"א ב"אדרת אליהו", שעל הבטוי "שבת לד'" שבפסוק ד' העיר: עיין רש"י ז"ל. לפנינו אין פרוש לד"ה הזה. אמנם הברייתא בתו"כ לומדת מתוך המושג "שבת לד'" על תוספת שביעית, וכך גם הדגיש הגר"א בפרושו לספרא. ואילו רש"י פרש את המושג אחרת, בהוסיפו את המילים: לשם ד'.

28. וכך גם באבן-עזרא וברמב"ן, וראה במפרשיהם, וע"ע בדברי בעל "צידה לדרך" על ההדגשה בדברי רש"י.

ובתענוג שלו רק מפני מצות בוראו.

אף הט"ז בספרו "דברי דוד" על פירש"י הלך בדרך זו אלא שהוסיף דיוק בלשון רש"י.

ומה שסיים כשם שנאמר בשבת בראשית, וזה פרוש על יתור לשון שבת, דהיה די לומר ושבתה הארץ לד', אלא שהכתוב מרמז על שבת בראשית שהשנה השביעית תהיה כמו יום השביעי לקדושה.

המהר"ל בפרושו "גור אריה" דן על מושג השביתה בהתייחסו כלפי שמיא, והוא מבטל את האפשרות של פרוש נוסף ברש"י, שמושגי השבת בשמיטה משמעם שהקב"ה לא יפעיל את חוקי הטבע, שהרי לפ"ז היה צריך לעשות כן אף בשבת, ועוד שהרי בשבת אסורות אף מלאכות אחרות בלי יחס לשביעית. אלא שלא נתברר כיצד הבין המהר"ל את המושג "לשם ד'".

אין פירושו שיהיה שבת לד' שהקב"ה אסר עבודת האדמה לפי שהקב"ה יש לו שבת ולפיכך אינו רוצה שיהיה זורע וזורע, שאז היה הוא ית' מגדל ומצמיח, דזה לא יתכן, דהרי בשבת בראשית נמי נאמר שבת לד', ולא תוכל לפרש כי יש שבת לד' ביום השביעי, דלא שייך לומר כן, דאע"ג דאין זורע בשבת כבר זרע לפני שבת, וכן כל המלאכות אסורות כמו מבשל ואופה דלא עבודות אדמה; ועל כרחק פרוש שבת לד', לשם ד', והכי נמי פרש לשם ד'.

תפיסה מעין מלולית של הבטוי "שבת לד'", שהיא בעלת תוכן רעיוני באה בספר "פנים יפות" לר' פנחס הלוי בעל ה"הפלאה".

נראה פירש"י כי האי דכתיב "כי לי כל בכור... ואתנה את הלויס נתנים לאהרן ולבניו", וכן כתוב בגזל הגר, האשם המושב לד' לכהן, פירש"י קנאו השם ונתנו לכהן. וכן הוא פירושו בכאן, ששנת השמיטה כל פירות שביעית הם קדושים לד' והוא נותנו לכל ישראל, וכן הוא בשבת בראשית דכתיב "שבת לד'", וכתוב "כי קודש היא לכם, כמ"ש חז"ל מתנה טובה יש לי בבית גנזי ושבת שמה²⁹ ("פנים יפות" ויקרא פ' בהר).

בעל "באר יצחק" השווה לבטוי "שבת לד'" את הפסוק "שבת שבתון יהיה לארץ" ומתוך כך הסביר את כונת רש"י.

29. ושם המשיך את קו המחשבה: ולכן כתיב: "כל ימי השמה תשבות את אשר לא שבתה", כי המחזיק בשדהו כמו בעל הבית הוא גזל הש"י, וכתיב "והשיב את הגזלה אשר גזל", ואף שהוא דורות אחרים, מחוייבים לשלם גזל אביהם.

אף שלפעמים תצטרף הפעולה אל הפועל ביחס גבול שאליו כמו שבת שבתון יהיה לארץ³⁰ אבל ביחס השי"ת אינו הפועל עד שתתייחס השביתה אליו³¹... ויחס הגבול שאליו האמור כאן אצל שביתת הארץ בשנה השביעית, הוא כמעט יחס גבול שאליו האמור בשבת בראשית בפרשת יתרו, ויום השביעי שבת לד' אלוקיך, שפרשו שישבתו ישראל שבת לשם ד' ולכבודו, וכך הוא הפרוש גם כאן שתשבות הארץ שבת לשם ד'.

כוונת רש"י, לדברי "באר יצחק", היתה לענות על השאלה כיצד תתייחס השבת-השבייתה לד', שאיננו פועל ולכן אף איננו שובת. הערה זו תופסת גם לגבי שבת בראשית וגם לגבי שבת הארץ, ואליה רמז רש"י. והתשובה היא אחת לשתייהן: שבת לד', אין הוראתה, שביתת ד', אלא שביתה לכבודו, לשמו. כל מפרשי רש"י יצאו מתוך הנחה שאכן קיימת מחלוקת בין רש"י לרמב"ן והיא מתייחסת הן להבנת המושג "שבת לד'", הן לפרוש "רבותינו במדרשם" והן להבנת המקרא עצמו. וב"מושב זקנים", הפליג להביא פרוש הרמב"ן, והוסיף: ד"א, שבת לד', פירש"י וגו'. מיוחד הוא ר' אהרן אבן חיים בעל "קרבן אהרן" על הספרא בגישתו כי לעומקו של דבר אין כאן מחלוקת, והוא אף הדגיש כי רש"י הוסיף על דברי תו"כ מתוך מגמה פרשנית.

כשם שנאמר בשבת בראשית (לשון הספרא) רש"י ז"ל בפרוש התורה הוסיף לפרש ואמר לשם ד' כשם שנאמר וכו', פירוש לפרשו כשם שנאמר בשבת בראשית לד' לומר שהשביתה היא זכר לשם המנוחה שבו שבת ד' בזמן הבריאה, כדכתיב כי ששת ימים עשה וגו' וביום השביעי שבת, כך השביתה הזאת רמז לאותה מנוחה, אע"ג דזו בשנה השביעית, ושביתת שבת בראשית ביום השביעי; כך פרש רש"י ז"ל³² בדברי רש"י, והוכרח לפרש כן להמלט מקושית הרמב"ן שהקשה דהרי בכל המועדים כולם נאמר לד' ונאמר בהם לכם, ולזה פרש הוא מה שפרש הרמב"ן אלא שהקריבו לפשט ולא לסוד. והענין כי על מה שנאמר בשבת בראשית שבת לד' שירצה שנשבות לזכור מה ששבת ד' מהבריאה ביום זה, כך הנאמר בשמיטה הוא להוכיח שבת זו בעצמו, ופ' הברייתא כפי זה, לפי שהמובן בכל מקום כשיאמר לד' הוא שבא לשלול שלא נעשה המצוה בעבור הנאה ותועלת שיושג לנו מעשייתה, וכאן היה אפשר שנשבות מעבודת השדה בעבור הנאת השדה כדי שלא יחליש

30. כלומר, הרי אין לייחס לארץ שביתה אקטיבית, ואע"פ כן עולה כך מתוך מטבע הלשון.

31. אין לייחס פעולה במובן האנושי לקב"ה, ולכן גם לא תתייחס אליו השביתה.

32. אולי כוונתו לר' שמואל יפה בעל "יפה תואר" למדרש רבה.

כוחו, וגם מקרא ה"מ דאמר שבת שבתון יהיה לארץ, דמשמע להנאת ותועלת הארץ, וא"כ היינו מפרשים באומרו לד' שירצה בעבור שצוהו ד' לא להנאת עצמו, ולזה אמרו שאין הכונה זו, אלא אומרו לד' כאן הוא על דרך אשר נאמר בשבת בראשית ששם לא נוכל לומר, שבא לשלול הנאת השביעית, שאין בה הנאה, אלא לומר שהוא זכר וזכרון לבריאת העולם, כי ביום זה שבת וגו', גם הנאמר כאן הוא על זה האופן, ר"ל שבא לומר שהוא לזכר השביתה ששבת ד' בימי הבריאה.

ר' צדוק הכהן עיין בדברי רש"י ע"פ דרכו בעלת שתי הפנים: בדרך "הבקורתית" – דקדקנית, ובדרך ההגות החסידית ("פרי צדיק" ויקרא עמ' 192).

רש"י הביא מ"תורת כהנים" "שבת לד' כשם שנאמר בשבת בראשית", ורש"י הוסיף על לשון התו"כ "לשם ד'", וכבר הקשה הרמב"ן ז"ל "שהרי כל המועדים צריך להיות המכוון לשם ד', ובתו"כ נדרש זה על שבת לד' השני³³. והענין – שקשה בפסוק ב' דכתיב כי תבואו אל הארץ אשר אני נותן לכם ושבתה הארץ שבת לד', ואמאי קאי, דאי-אפשר לומר דקאי על מצות שמיתה שזה הוזכר אח"כ, גם לשון הכתוב "כי תבואו אל הארץ ושבתה הארץ", קשה, הא בכניסתן לא"י לא שבתו תיכף, שהרי אחר ז' שכבשו וז' שחלקו מנו ו' שנים ואח"כ שמיתה³⁴ וזה שהוקשה ל"תורת כהנים", וזה [ולכן] דרש שבת לד' כשם שנאמר בשבת בראשית.

בקבוצת הפסוקים שלפנינו מופיע פעמיים המושג שבת לד'. הראשון בלי התייחסות לשנת השמיטה, אלא רק לעובדת הכניסה לארץ, והשני – כסיום מחזור שש שנות העבודה וכתואר לשנה השביעית שהיא "שבת שבתון" לארץ ואז "שבת לד'". דהיינו, שבת ראשונה היא נתון, מתנה, נקודת המוצא לשיבתם בארץ, ואילו השבת השניה היא המסקנה, התוצאה, נקודת היעד של ישוב הארץ. חלוקה זו של "שתי שבתות" מצויה בגמרא ונשנתה פעמים הרבה במשנת ר' צדוק³⁵. מי שהיה מהלך במדבר ואבד את חשבון הימים "מונה ששה ימים ומשמר יום אחד" כך דעת רב הונא, ואילו ר' חייא בר רב אומר "משמר יום אחד ומונה ששה"; והוסברה מחלוקתם, האם שבת שאנו משמרים היא "כברירתו של עולם" (ימי חול ממנו תחילה – רש"י) או "כברירתו של אדם הראשון" (שנברא בע"ש ויום הראשון

33. ר' צדוק הוא היחיד מכל המובא לעיל שהדגיש את השינוי הזה בין המקור בתו"כ לבין הצטוט ברש"י, וראה לעיל הערה 27 שאולי לזה כוון הגר"א בהערתו הסתומה.

34. ערכין י"ב, וברמב"ם הלכות שמיתה ויובל פ"י ה"ב.

35. שבת ס"ט ע"ב, וראה לעיל הערה 26, ולהלן סוף פ"ד.

למנינו שבת היה, רש"י³⁶ דהיינו האם השבת היא נקודת מוצא או נקודת יעד, האם היא נתון או מטרה שיש להשיגה. ר' צדוק פרש בדרך זו את הכפילות שבפרשת השביעית. דברי תו"כ מתייחסים לפעם השניה שנזכרת "שבת לד'" והיא הרומזת לתקופה שאחרי הכבוש והחלוקה – שבת כברייתו של עולם, והיא שבת בראשית שבאה לאחר ימי המעשה והיצירה. ואילו רש"י התקשה בשאלת "שבת לד'" הנזכרת בהצמדה להתישבות בארץ, בלי יחס לעבודת שש השנים, והוא העתיק את תשובת הספרא – שבת בראשית – שנתנה במקורה לפסוק ד', אל פסוק ב'. ע"י כך היא הפכה לשבת כברייתו של אדם, שבת של מתנה, בלי עמל, בלי צורך במנוחה, שלא קדמה לה יגיעה, ולכן הוסיף על דברי הספרא – "לשם ד'" – אין במנוחה כל צורך, פרט למגמה לשם שמים.

איתא בגמרא (שבת ס"ט ע"ב) מר סבר כברייתו של עולם, ומר סבר כברייתו של אדם הראשון, היינו, דהשי"ת ברא ר' ימי המעשה ואח"כ שבת וזה כברייתו של עולם. ביום ו' היה קלקול הנחש וניתן לאדה"ר השבת שיוכל לתקן הקלקול, ואח"כ היה לו ששת ימי המעשה, שנע"י קדושת השבת יוכל לתקן ימי המעשה שיהיו בקדושה, וזה כאדם הראשון, ואם היה זוכה לתקן בשבת כתקונו היה אז עולם התקון כמו שיהיה לעתיד³⁷. וכך אמר הכתוב כאן שבתחילת כניסת ישראל לא"י "ושבתה הארץ שבת לד'" שיהיה תמיד כשבתות שיהיו פנויים רק לתורה ועבודה כמו בתחילת הבריאה "ואני נבראתי לשמש את קוני" (כמ"ש קדושין פ"ב)... אח"כ כתיב "שש שנים תזרע שדך וגו' ואספת את תבואתה". וזש"נ ו"בשנה השביעית שבת שבתון יהיה לארץ", ושבתון היינו שבת קטן בנ' הקיטון כמו אישון בת עין, והיינו כמו בשבת שיש בו קדושה קביעא וקיימא מצד השי"ת ומ"מ נקרא תחילה

36. ומכאן בחינת שתי שבתות הגאולה, וראה ר"ה ל"א ע"א על שיר של יום השבת שאף שם חלוקים ר' עקיבא ור' נחמיה במהות השבת כזכר לעבר או כצפיה-שמירה לעתיד, וע"ע "סיני" ניסן תשכ"ג עמ' צ'. אפשר שמחלוקת רב הונא ור' חיה בר רב, היא ביסודה מחלוקת ר"ע ור"נ, על שבת של "זכור" או של "שמור".

37. ע"פ כללים אלה הבדיל ר' צדוק – בשטף דבריו – בין ההנמקות לשבת שבלוחות הראשונות לבין ההנמקות שבלוחות שניות. בלוחות הראשונים דכתיב "אני אמרתי אלוקים אתם, ולא הווי מייתי (כמ"ש בע"ז ה') ומן הסתם נתבטל היצה"ר שהוא מלאך המות, – כתיב כי ששת ימים, על דרך מה שנאמר (שאלות, תנחומא בראשית ב') נוחו ביומא דשבת כי היכי דנחי ביה אנא, והיינו שיהיה בששת ימי המעשה רק לעמל תורה (שהרי אין לפני הקב"ה יגיעה) ואח"כ שבת בראשית, קדושה קביעא קיימא מצד השי"ת. אך אחר הקלקול כתיב בלוחות שניות וזכרת כי עבד היית וגו', לעשות את השבת, והיינו שתהא הקדושה מצד ישראל, וזהו מה שנקרא השבת תחילה למקראי קודש (שהרי ישראל מקדשי הזמנים) וזהו זכר ליציאת מצרים".

למקראי קודש, וכן בשמיטה ג"כ יש קדושה מצד השי"ת, וישראל ג"כ מכניסין קדושה לשמיטה בקיום מצות שמיטה. וזה שנאמר שבת לד' כמו שנאמר בשבת בראשית, והיינו כמו באדה"ר שיהיה לו יום השבת, ואם היה זוכה היה נתקן הכל כמו לעתיד... ועכ"פ הועיל להכניס קדושה לימי המעשה שיוכל לזכות בשבת שניה לקדושה יתרה. וכן כאן כשנכנסו לארץ, תיכף "ושבתה הארץ שבת לד'", ואם היו זוכים היו כולם פנויים רק לתורה... ואח"כ כתיב שש שנים תזרע וגו', באופן שצריך לעמול במלאכה בשנה השביעית שבת שבתן יהיה לארץ, היינו קדושה מצד השי"ת, ומצד האדם שבת לד' כמו בשבת בראשית (פרי צדיק" ויקרא עמ' 192)³⁸.

יחודן של שבתות השמיטה כשם שהוא רמוז וגנוז בבטוי המקראי, – שבת לד' ובמדרשם של חז"ל על הבסיס והכותרת, כך הוא מקופל בדברי רש"י המסתמך על הספרא. פרשנותו, השוואתו והשלמתו בין שבת הארץ ושבת בראשית, ששתייהן צריכות להיות מכוונות לשם שמים, עוררה גלים ובני גלים בין הוגי דבריו. מכאן אף המימד ההגותי העולה מהיחס שבין דברי רש"י למקורו שב"תורת כהנים". בחינת שתי השבתות – שבת של אדם ושבת של עולם, ששבוע עבודה (הן בהוראה של ימים והן בהוראה של שנים) מפריד ביניהם, מתאחדות ביום השביעי שבשנה השביעית.

6. שבת לד' בפרשנות ובהגות

המינוח בפתיחת התורה לפרשת השמיטה "כי תבואו אל הארץ אשר אני נותן לכם ושבתה הארץ שבת לד'", העסיק פרשנים ראשונים ואחרונים, מה משמע "שבת לד'?"

ר' אברהם אבן עזרא כתב:

וטעם שבת לד' כיום השבת וסוד ימי עולם רמוז במקום הזה.

דברי הסוד והרמז של אבן-עזרא זכו לפרוש והרחבה בדברי הרמב"ן:

והנה בכאן עוררו אותנו בסוד גדול מסודות התורה, כבר רמז לנו ר' אברהם שכתב "וטעם שבת לד' כיום השבת וסוד ימות עולם רמוז במקום הזה", וכך אולי לשמוע מה שאני רשאי להשמיע ממנו בלשון אשר אשמיעך.

38. על דרגה מיוחדת בשמיטה המתיחסת לבחינה הקרויה שבת דן בפ"צ בהר פסקה ד', ויישב עפ"ז את השגת הרמב"ן על רש"י, שהרי כל המועדים צריך להיות לשם ד'. וכן בפסקה ה', שהמכוון יהא לשם-שמים גם כשאין עדיין כל עבודה. ולכן כתב זאת רש"י על פסוק ב', גם אם בתו"כ דרשו כזאת על פסוק ד'.

ואם תזכה תתבונן. כבר כתבתי בסדר בראשית כי ששת ימי בראשית הם ימות עולם, ויום השביעי שבת לד' אלוֹקִיךָ, כי בו יהיה שבת לשם הגדול כמו שענינו בשביעי מה היו אומרים, מזמור שיר ליום השבת, לעתיד לבא. שכולה שבת ומנוחה לחיי העולמים. והנה הימים רמז לאשר ברא במעשה בראשית, והשנים ירמזו לאשר יהיה בבריאת כל ימי עולם, ועל כן החמיר הכתוב בשמיטה יותר מכל חייבי לאוין וחייב הגלות עליה, שנאמר אז תרצה הארץ את שבתותיה.

ההבנה הפשוטה בדברי אבן-עזרא והרמב"ן מתיחסת למחזורי השבע של השבוע, השמיטה, היובל, ולמאמרי חז"ל במסכת סנהדרין (דף צ"ז ע"ב) על השביעית המשמטת אחת לשבע שנים, על העולם המשמט אחת לשבעת אלפי שנה, ועל עולם שכולו שבת, עולם התקון של העתיד לבוא.

כך גם פרש ב"מושב זקנים" לבעלי התוספות את דברי הרמב"ן:

השבת היא עדות לד' שברא עולמו בששה ימים ונח בשביעי, כן השמיטה עדות לששת אלפים ימי העולם ואלף השביעי הוא כולו שבת ומנוחה לחיי העולמים, וכל הכופר בשמיטה כאילו כופר במעשה בראשית ובעולם הבא כדרך שאמר בשבת (ויקרא כ"ה ב').

וכך גם – בלי להזכיר את הרמב"ן – כתב בעל ספר החנוך במצוה פ"ד.

משרשי המצוה לקבוע בלבנו ולצייר ציור חזק במחשבתנו ענין חידוש העולם כי ששת ימים עשה ד' את השמים ואת הארץ, וביום השביעי שלא ברא דבר הכתיב מנוחה על עצמו. ולמען הסיר ולעקור ולשרש מרעיונינו דבר הקדמות אשר יאמינו הכופרים בתורה בו יהרסו כל פנותיה ויפרצו חומותיה, באה חובה עלינו להוציא כל זמנינו יום יום ושנה שנה על דבר זה, למנות שש שנים ולשבות בשביעית, ובכן לא תפרד לעולם הענין מבין עינינו תמיד, והוא כענין שאנו מונין ימי השבוע בששת ימי עבודה ויום מנוחה.

הקשרים הרעיוניים המשותפים לשבת ולשמיטה נתבארו החל מתשובת ר' אבהו (סנהדרין ל"ט ע"א) לאותו תלמיד על טעמה של השביעית ועד לבעלי הגות

בדורותינו³⁹. ביסודו של דבר מונח השויון בהתאם לדברי חז"ל⁴⁰ על השביעין החביבים⁴¹. ענינו של המספר שבע – הסמל המספרי למוחלטות העומדת בפני עצמה. הנחה זו באה לידי ביטוי ברבדים שונים של המחשבה הישראלית החל מהרמב"ם ב"מורה נבוכים"⁴², הרמב"ן⁴³, אבן עזרא⁴⁴, אברבנאל⁴⁵, ועד למהרש"א⁴⁶, למהר"ל⁴⁷ לרמח"ל⁴⁸ ולראי"ה קוק⁴⁹, וכך גם במחקר החדש⁵⁰.

על סמך הדברים פרש הרב הירש את המושג "שבועה", כבטוי למוחלט, שביחס אליו נמדדות ונאמדות הספקות.

נראה הדבר שמילה זו נגזרה מן המספר "שבע", ובצורת נפעל פירושה המילולי: להתמסר למספר שבע. בשעה ימים נגמרה בריאת העולם הנראה, והיום השביעי הוקם אות וזכרון ליחידו של עולם, שעין לא ראתה אותו, ושהוא בורא ואדון לעולם הנגלה. מאז ועד עולם נשאר המספר שבע בכל מקום אות וסימן הרומו על אדונו של עולם בהעלמו. מכאן משמעותה של השבועה: להעמיד את עצמו וכל עולם החושים שלו תחת יחידו של עולם בהעלמו... לאסור עצמו ביד ד' אם תוכן אחד הדברים אינו אמת (בראשית כ"א כ"ג).

39. ראה: שמיטה; מקורות, הגות, מחקר, הוצאת "אמנה", תשל"ג, עמ' 28 ואילך. וראה תושבע"פ, תשל"ג עמ' קמ"ה, בהצעת סכום הדעות ע"י הרב ע. קלכהיים. "מוריה" טבת-שבט תשל"א במאמר הרב ב' אפרתי.
40. ויקרא רבה פכ"ט ט'. ושם ב"עץ יוסף": אין ספק שיש סוד בדבר למה השביעין חביבים, ואנכי לא ידעתי. וראה עוד במדבר רבה י"ט ב'.
41. וע"ע ספר השמיטה לרב י.מ. טיקוצינסקי בהקדמה. "אש דת" חלק שמיני, עמ' קכ"א ואילך. "מעגלי הנגלה והנסתר" – ד"ר י. וינשטוק, השתלשלות תורת השמיטות במחשבת היהדות, ושם על ראשית המסתורין של השבעה, וראה לחלן מז"ש בשנת השבע הערות 1, 2, 60, 66.
42. ח"ג פמ"ג, וראה בהערות במהדורת הרב קפאח.
43. במדבר ל' ג' ושם בהערות שוועל.
44. בראשית כ"א ל'. שמות ג' ט"ו. ויקרא כ"ו י"ח. במדבר כ"ג א'. דברים כ"ח ז' ובהערות במהדורת ויזר.
45. ויקרא כ"ה א' ושם על שבעה לשונות של שביתה שבאו בפרשה.
46. סנהדרין ל"ח ע"א ביחס לדברי התוס' ד"ה חצבה.
47. גור אריה, במדבר י"ג כ"ב. וראה עוד במהדורת קריב כרך ב' עמ' 378.
48. חוקר ומקובל פ"כ, מהדורת בן ישראל עמ' 216.
49. "עולת ראייה" ח"א עמ' צ"ה. וע"ע ח"ב עמ' תמ"ח, תע"ח.
50. קסוטו, מאדם עד נח עמ' 5 ואילך. אנצ. מקראית: מספר. בשיטה העשרונית, המספר שבע בודד בשורת המספרים ונמצא ראוי לקבל מטען של משמעות מיוחדת. הוא מציין את הדבר שאינו רגיל ואינו משתלב במערכת הכללית של הבריאה. וראה עוד: "אוצר ישראל", שבעה: במקרא כמאה ועשרים ענינים המתייחסים למספר שבע. "מעיינות", שבת; בסוד שבת ושבע.

בכוון של הקדשת היום השביעי והשנה השביעית למטרות עיוניות-רוחניות עומדת קבוצת מפרשים אחרת.

שתיהי כל השנה, הבטלה מעבודת האדמה, מוכנת לעבודתו כמו שכיוון בשבת בראשית באמרו שבת לד' אלוֹקִיךָ (ספורנו, ויקרא כ"ה, ב'). היה זה ממנו יתברך הערה לנפשותינו, לפקוח עינים עיוורות, השקועות בענייני העולם, כזביו והבליו. לעבוד את האדמה הגופית תמיד, מבלי תת שביטה לנפשם, ולכן מאיר עיניהם ד', במה שציווה למנות ששת ימים ולשבות אחד, וכן למנות שש שנים ובשנה השביעית שבתון. כי הנה באותה שביטה נתעורר לצאת מאפלת מחשבותינו ומעבודת גופנו בשבועות ימי האֵדֶם (עקדת יצחק, ויקרא שער ס"ט).

נמצא שהיתה א"י נבחרת ונחמדת לפניו יתברך מתוך כל שאר הארצות, כמו שהיה העם הישראלי נבחר מכל שאר העמים, וכמה דברים זכר החבר למלך כוזר דברי אמת. ומפני זה רצה הקב"ה שכמו שהאומה בכללה תעשה זכר בשביתת היום השביעי, אל הפינה הקדושה מבריאת העולם וחדושו, ככה הארץ הנבחרת תעיד עליה בשמיטתה השנה השביעית ולזה נתן הסבר במצוות השמיטה: שבת שבתון יהיה לארץ, שבת לד', רוצה לומר ששמיטת הארץ תהיה כמו השבת המקודש אשר לישראל ושענין השביתה היא לרמוז ולהעיד על שבת בראשית שבת לד', כי בו שבת מכל מלאכתו, וכאילו הארץ היא למעלת קדושתה, עם היותה בלתי מדברת, תעיד בפינה הזאת מה שיעיד העם הישראלי בשבתותיהם, ותהיה עדות הארץ בזמן היותר ניכר בה והוא השנה.

כמו שהיה יום השבת בערך ישראל מורה על זה בימי השבוע, כן תהיה השמיטה בערך הארץ ועבודתה בשנים מורה על שבת בראשית. (אברבנאל, ויקרא כ"ה א')⁵¹.

האדמו"ר הזקן לבית איזביצא בספר "מי השילוח" עמ' פג כתב בצורה אופיינית על סמך דברי הזהור.

יש אתון [אותיות] רברבין ואתון זעירן, אתון זעירן הוא שבת, כי שבת

51. על בקורת האברבנאל על בעל ה"עקדה" להלן פרק י' הערה 2. וראה ב"כלי יקר" ויקרא כ"ה שהעיר: וכן כתב מהרי"א והוסיף עוד נופך משלו וגם זה רחוק מכילותי, כי הוא דומה "ליהודה ועוד לקרא" כי יום השבת התמידי בכל שבוע בא לזכר חידוש העולם, ואם הוא לא יועיל מה יושיענו זה הבא לעיתים רחוקים. וב"מנחת עני" לרב יעקב אטלינגר פ' בהר כתב: "ימי הארץ ארוכים, לכן נתנה לה שבת אחת לשבע שנים".

הוא אות לישראל, כי השי"ת הוא הפועל כל דבר, ומפעולת אדם לא יעשה שום דבר, ואתון וברבין הוא שמיטה, כי כאשר עברו שבע שנים יורח להיות שנה שלמה שיתראה בה כי לד' הארץ ואין לשום אדם כח פעולה רק לד' לבדו.

וב"פרדס יוסף" על התורה כתב, ודאי בעקבות ספרי חסידות שקדמו לו.

בתחילה כתב שבת לד', ובסוף שבת שבתון, והקושיה ג"כ בכל התורה פעם כתבה שבת ופעם שבת שבתון, ועוד פעם כ' תעשה בפתח ופעם תעשה בצירי, רק זה כלל בכ"מ שכ' בפתח שם כ' שבת, ובמקום שכ' בצירי כ' שבת שבתון דוק ותשכח. והפ' דמה שפשוטי העם משיגים בשבת מחמת נשמה יתירה, זאת משיגים ת"ח בחול, ובשבת נוסף לו קדושה. וזה שאין לו עבודה בחול ומלאכתו נעשית ע"י אחרים וכשבא שבת מרגיש קדושה כפולה, ולא כן פשוטי עם דאין להם מרגוע רק בשבת, משיגים רק שבת ולא שבת שבתון. וזה פרוש שבכל מקום שכ' תעשה בפתח ע"י עצמו ומדבר בפשוטי עם כ' רק שבת, וכ"מ שנ' תעשה בצירי היינו ע"י אחרים כ' שבת שבתון, תיכף בבואם לארץ ו"שבתה הארץ שבת לד'" וקאי על שבת בראשית, שכל אחד ירגיש רק בחינת שבת, יען כי שש שנים תזרע ותסור כל השבוע, אולם ובשנה השביעית שבת שבתון, היינו כל השבתות במשך השנה השביעית יהיה לך שבת שבתון, יען שכל השנה קודש ואסור במלאכה, ויהיה לכם פנאי לתורה ותשיגו קדושה גם בחול, ובשבתות יהיה לכם קדושה יתירה (וע"ע "בחתם סופר" על התורה, ירושלים תשי"ט, פ' בהר).

טעמי מצות השמיטה נדונו מצדדים שונים, בזרמים שונים של ההגות הישראלית וע"י נציגים שונים במקצוע טעמי המצוות⁵², עניננו כאן בטעמים העולים מהצמדת שבת לשמיטה. כאלה מתיחסים לתעסוקה רוחנית המשותפת לשניהם, לאחר תקופת עבודה מיגעת. במישור הפנימי יש שהצביעו על יסודי האמונה והבטחון המשותף לשנים, ואילו מבחינה עיונית הודגש עקרון ה"שבע" כבטוי למוחלט בתוך עולם הערכים היחסיים⁵³.

52. ראה: תורה שבעל פה, תשכ"ו, עמ' קי"ח במאמרו של דר' ברגמן. "שעלי-דעת", ישיבת שעלבים, תשל"ג עמ' 74. "דבר השמיטה בביה"ס הדתי", תש"מ, פרק תשיעי. ושם בפרק עשירי, ביבליוגרפיה.

53. מכאן עניני תפילת "שבע" בשבת, שבעים מילים בקידוש היום ("מגן אברהם" רע"א ס"ק כ"ב), שבע שמיטות ביובל, וראה עוד על שבעת קני המנורה בתו"ש תרומה פ' כ"ה אותיות ר"ו-ר"ט ושם בהערות. בעל הטורים במדבר י"א ט"ז: שבעים יורדי מצרים, שבעים אומות, שבעים שמות לקב"ה, שבעים שמות לירושלים. מדרש שה"ש זוטא, וע"ע "בעל טורים" על התורה

7. שמיטה וגלוי "שמות"

יחוד שבתה של השביעית יש לו ביחס לפרשת שמיטת סיני הדגשה מפתיעה ומיוחדת במינה. דרישת סמוכין בפרשת "בהר" נדונה בהקשר לפרשיות המתמשכות והולכות לאחר הציווי של השמיטה, אולם ר' יעקב בעל "הטורים" דן אף על דרישת סמוכין למה שקדם, בסוף פ' "אמור", לסוגיית המקלל⁵⁴.

סמך מקלל לבהר סיני, לפי שבסיני שמענו לא תשא, ונודענו כל העולם וזה שמע ולא נזהר, ועוד כדאיתא בקידושין (ע"א ע"א) שם בן ארבע אותיות חכמים מוסרים אותו לתלמידיהם פעם אחת בשבוע, לכך סמך לו שמיטה (בעל הטורים, ויקרא כ"ה א').

דברי בעל ה"טורים" עברו תחת עיונו של ר' צדוק ב"פרי צדיק" (ויקרא עמ'

192).

וצריך להבין הא מלשון הגמ' בקדושין משמע פעם אחת בז' שנים⁵⁵ ולא דוקא בשנת השמיטה ואיזו שייכות הוא לשמיטה? אך בגמרא שם איתא, ואמרו לה פעמיים בשבוע, אמר רב נחמן בר יצחק מסתברא כמאן דאמר פעם אחת בשבוע דכתיב זה שמי לעולם, לעלם כתוב, וקשה ממה נפשך, אם הותר לגלות פעם אחת בשבוע, יכול להיות פעמיים בשבוע גם-כן. ואם צריך להעלים איך הותר פעם לגלות; גם מה זה החשבון פעם אחת בשבע שנים, או בשלש וחצי שנים. אך בתו"כ דרש על מה שנאמר שבת לד', על שמיטה כמו שנאמר בשבת בראשית וכבר אמרנו דשבת בזמן כמו מקדש בעולם. ובבית המקדש הותר לגלות, ולהגות השם באותיותיו כה"ג בקדש

מהדורת רייניץ תשל"ד עמ' ת"ג. "שפת אמת" פ' דברים שנים: תרמ"ג, תרמ"ז. תרנ"ד. על כבוש יריחו בשבת בשבע הקפות ירושלמי שבת פ"א ה"ח. במדב"ר י"ד. "מגלה עמוקות" באופן קל"ג. בפרוש "מקור חיים" על אבן עזרא לתורה נדפס בתוך "מרגלית טובה", פ' בהר. וראה: תורה שבע"פ, תשכ"ו: ד"ר וינשטוק: השקפת העולם של תורת השמיטות.

54. על הסמיכות לפרשת לחם הפנים ראה תו"כ ורש"י ויקרא כ"ד י'. על סמיכות דיני חבלות ונזקים ראה אבן-עזרא כ"ד ל"ז; "יתכן שהיכו אלה הניצים זה את זה". וראה פרוש הרב הירש: ספור המעשה הוא הקדמה לדינים, והמעשה היה עילה לאמירתם. וראה שם כ"ה א' על הסמיכות בין פרשת המגדף שלא נתבררו פרטיה מסיני, לבין פרשת השמיטה שנאמרו כלליה ופרטיה מסיני. וב"בית-יעקב" לאדמו"ר מאיזביצא ח"ג וח"ד פ' בהר: הש"ת בנה שינתן לישראל אחר מעשה המקלל פרשת שמיטה ויובל.

55. ראה עוד חידושי אגדות למהר"ל קדושין ע"א. ר"בעיון יעקב" שם על הקצבה של אחת לשבע שנים. וע"ע "בעטרות אדר", הגהות האדר"ת על בעל ה"טורים" בתוך: פרוש על בעל הטורים על התורה, מהדורת רייניץ, תשל"ד.

הקדשים, וכל הכהנים בברכת כהנים. אך יקשה לפי זה מאי אולמיה (גדולה, חזקה) שמייטה משבת, הא בשבת ג"כ לא הותר להגות את השם באותיותיו, ושמיטה נלמד רק משבת בראשית, ואיך יפה כדחו מהמלמד?

ההשואה בין זמן קדוש – שבת, לבין מקום קדוש – מקדש, שהיא חביבה על ר' צדוק ומודגשת כמה וכמה במשנתו⁵⁶ מתייחסת אף למאמר שלפנינו. הוראת שם הוי"ה באה לראשונה בגילוי הסנה בהקשר ל"מקום אשר אתה עומד עליו אדמת קודש הוא" (שמות ג', ה'), ואכן הזכרת השם בנעימה ולעיתים בהבלעה באה במקדש בעבודת הכהנים. והנה מסורת הוראת השם לתלמידים "זכרי לדר דר", אף היא אמורה – אחת לשבע שנים – בזיקה אל קדושת המקום במובנה הרחב – לשמיטה. כך עכ"פ הבין בעל הטורים את דברי ר' יוחנן על הלמוד לבן ולתלמיד הגון אחת לשבוע⁵⁷. הנחה זו עומדת לבקורתו של ר' צדוק: אם מקום מקודש מתיר את הזכרת השם ולכן מותרת הוראתו בשמיטה, הרי אף בשבת, שהיא הצד השני של קדושת המקום⁵⁸ תהא מותרת ההוראה. בתשובה לשאלה זו עיין ר' צדוק פעם נוספת במהות ה"שביעית" של השמיטה, והעלה את בחינת "שבת שבשבת", "שביעי שבשביעית", שהיא תמצית קדושת הזמן שבקדושת המקום. מכאן ההנחה – בעקבות בעל הטורים – ששבתות השמיטה הם פרקי הזמן שבו התירו חכמים להורות לתלמידים הראויים את סודות השם. "אנשי החכמה מוטרדים אותו זה לזה, רצוני לומר תואר הדבור בו... ואני סבור שאין זה איך יהיה הדבור בו לבד, אלא ללמד גם הענין אשר בעבורו יוחד זה השם ויהיה בו סוד אלוקי" ("מורה נבוכים, ח"א פס"ב).

והענין דאיתא ברמב"ן על הפסוק שבת לד', והנה בכאן עוררו אותנו בסוד גדול מסודות התורה וכו' וכבר הזכר ברקנטי מספר הבהיר ובשאר מקובלים דמה שנאמר בגמ' (סהדרין צ"ז ע"א) כשם שהשביעית משמטת אחת לשבע שנים, כך העולם משמט אלף שנים לשבעת אלפים שנה, היינו שמיטה אחת – שער אחד, והשי"ת ברא ז' שמיטות ואח"כ יהיה היובל קודש שישו בו כל הנפשות לשרשם, כמו שנאמר תשובו איש אל אחוזתו. ובכל שמיטה יהיו ששת אלפים שנה ואח"כ אלף שנה עוה"ב – יום שכולו שבת. כי יומו של הקב"ה הוא אלף שנה כמו שנאמר כי אלף שנים בעיניך כיום אתמול (וכמ"ש בויק"ר פ"ט) ושבת מעין עוה"ב א' מששים מעוה"ב (כמ"ש ברכות נ"ז ע"ב). ואח"כ תהיה עוד שמיטה ז' אלפי שנה שער אחד, עד אחד הז' שמיטות

56. ראה לעיל בפרק: עת לשבתותי בשבתותיכם.

57. ראה רמב"ם הלכות תפילה פ"ד ה"י, ו"מורה נבוכים" ח"א פס"ב.

58. ראה לעיל הערה 9.

יהיה היוכל קודש. ולמשה רבנו נגלו כל המ"ט שערים. ז' השמיטות, כל ההייה מתחילה ועד סוף חוץ מן היוכל קודש. וזה שנאמר (ר"ה כ"א ע"ב) חמישים שערי בינה נבראו בעולם וכולן נתנו למשה חסר אחת, וכמו שכתב הרמב"ן ז"ל. וזה שנאמר בשמיטה — שבת לד' כשם שנאמר בשבת בראשית, והיינו דשנת השמיטה כל השנה מעין אלף השביעי, עוה"ב, כמו דשבת בראשית מעין עוה"ב. ובגמרא (סוף ברכות) ת"ח אין להם מנוחה לא בעוה"ז ולא בעוה"ב שנאמר ילכו מחיל אל חיל יראה אל אלוקים בציון, והיינו בשבתות שבאלף השביעי, אז יראה אל אלוקים בציון, וכמש"נ "והיה מדי חודש בחדשו ומדי שבת בשבתו יבוא כל בשר להשתחוות לפני" וזהו יראה אל אלוקים בציון, ואז תהא להם מנוחה. ובבית-המקדש לא כתיב לעולם, דשם הותר לכה"ג בקה"ק וכן לכהנים בברכת כהנים להזכיר את השם באותיותיו. כל שנת השמיטה — שבת לד' כמו שבת בראשית מעין עוה"ב, השבתות שבשנת השמיטה — כעוה"ב, כאלף השביעי והותר לגלות שם המפורש, וזה שאמרו שחכמים מוסרין אותו לתלמידיהם פעם אחת בשבוע, היינו בשבתות שבשנת השמיטה, ופעם אחת היינו זמן אחד... וזה שכתב בעל הטורים דנסמך שמיטה למקלל, דאז מגלין אותו לתלמידיהם⁵⁹.

ביחס לשתי הבחינות של מציאותנו, זמן ומקום, יש להבחין בשתי מערכות: היחסית והמוחלטת. זו המוחלטת מבוטאת ע"י ערכים המסומלים במושגי השבע⁶⁰. מכאן שהן היום השביעי בקדושת הזמן, והן השנה השביעית בקדושת המקום, הם הביטויים למוחלטות. המשמר את שבת הזמן שכרו מובטח לו בצידה האחר של מטבע המציאות — במקום, הוא פורץ את גבולות המקום, "נחלה בלי מצרים"; המשמר את שבת הארץ פורץ את מצרי הזמן שהיא הבחינה המשלימה למקום, והשבת שהוא זוכה לה — זמנה כל השנה כולה.

59. ר' צדוק המשיך את קו המחשבה אף לדעה המתירה הוראת השם פעמיים בשמיטה. ואף העיז לקבוע מתי הם פעמיים אלו. "על דרך מה שנאמר "וירא אלקים את כל אשר עשה והנה טוב מאד", וזה שנאמר ביום, בתוספת שבת... וכן בימות המשיח שהוא בסוף אלף הששי, תוספת שבת, איתא (שבת קנ"א ע"ב) ימי המשיח שאין בהם לא זכות ולא חובה, וס"ל להאי מ"ד שאז ג"כ לא יהיה יצה"ר ומותר אז לגלות השם. וממילא כנגדו ביום ו' בתוספת שבת שבשנת השמיטה, ג"כ מותר לגלות" ("פרי צדיק" ויקרא 193).

60. ראה לעיל הערה 53.

ד. "שתי שבתות" בשמיטת כספים

1. המשמעות ההלכתית למושג "מקץ"

בפעם הרביעית שענייני שמיטה נזכרים בתורה, בא הדבר בספר דברים, ונוסף עליהם פרט מחודש; שמיטת כספים. אכן שאלה גדולה בפני עצמה היא, מדוע אין שמיטת קרקעות נזכרת במפורש במשנה תורה, ואין כאן מקומה¹.

הפתיחה להוראות בדבר שמיטת כספים בספר דברים פט"ו א'-ב' כוללת הגדרה שעוררה בעיות פרשניות והלכתיות.

מקץ שבוע שנים תענשה שמיטה. וזה דבר השמיטה שמוט כל בעל משה ידו, אשר ישה ברעהו, לא יגוש את רעהו ואת אחיו כי קרא שמיטה לד'.

השאלה שהתעסקו בה החל מימי התנאים ועד לפרשנים הראשונים והאחרונים היא, מה משמעו של המושג "מקץ". האם הוא ראשית התקופה הנדונה או סופה, מכאן דרשת הספרי על הפסוק בדברים ט"ו א'.

יכול מתחילת השנה או בסופה, הרי אתה דן, נאמר כאן קץ ונאמר להלן קץ. מה קץ האמור להלן בסופה ולא בתחילתה, אף קץ האמור כאן בסופה ולא בתחילתה².

בהבנת דברי הספרי כתב הנצי"ב בפרושו לספרי "עמק הנציב".

מקץ משמעו הראש והסוף כמו מן הקצה אל הקצה³... ונאמר להלן בפ' הקהל (דברים ל"א י') מה קץ האמור שם בסופה ולא בתחילתה, דהא בחג הסוכות כתיב, ואפילו נפרש בחג הסוכות דשנת השביעית אינו קץ השנה, אבל אי נפרש בסופה פירוש מקץ, לא בקץ השנה, אלא אחר קץ והתכלית של שנת השביעית כמו קץ כל בשור, פרוש תכלית; אף קץ האמור כאן בסופה, וכיון דלא כתיב זמן, על כרחנו הפרוש קץ ממש בסוף השנה.

המלבי"ם בפרושו "התורה והמצוה" הסביר את הקושי של הספרי.

1. ראה פרושו של רד"צ הופמן, דברים עמ' רל"ה-דל"ו.
2. על דיוקים בלשון הספרי ראה בפרוש לספרי "תולדות אדם".
3. הנצי"ב עצמו ציין לעיין בדברי הגר"א ב"אדרת אליהו" פ' מקץ ששם כתב: "לשון רש"י מקץ כתרגומו, מסוף וכל לשון קץ סוף הוא. ר"ל ששני השרשים הם נל"ה (קצ"ה) וכפולים (ספ"ף). ונל"ה מורה על גבול הכמות כמו מקצה בחוברת. מקצה השמים וכו'. אבל כפולים מורה על גבול הזמן. ועוד דבנל"ה מורה על התחלתו וסופו, אבל כפולים על סוף לבדו". לברור הצד הלשוני של מושגי "קץ" "מקץ" ראה להלן.

באמת לשון מקץ אינו מכריע שמצאנו "מקץ שבע שנים תשלחו איש את אחיו העברי" (ירמי' ל"ד י"ד) והוא בתחילת השביעית ועל כרחו למד בה (בעל הספרי) בגזרה שוה⁴.

כדי למנוע כל אי-הבנה בדברי הספרי נסח הרמב"ם את ראית הספרי בצורה ברורה⁵.

אין השביעית משמטת כספים אלא בסופה שנאמר "מקץ שבע שנים תעשה שמיטה וזה דבר השמיטה" ושם הוא אומר "מקץ שבע שנים במועד שנת השמיטה בחג הסוכות", מה שם אחר שבע אף השמטת כספים אחר שבע⁶... וכשתשקע החמה בלילי ר"ה של מוצאי שביעית — אבד החוב (הלכות שמיטה פ"ט ה"ד).

רוב הפוסקים עומדים בשיטת הרמב"ם. אמנם שיטת הרא"ש בהלכה, והוא הולך בעקבות בעל ה"עטור"⁷, שונה במקצת, גם אם הוא מסכים בפרשנות הכתוב⁸.

אין כותבין פרוזבול בשביעית אע"פ שאינה משמטת אלא בסופה, נראה לפרש הטעם ע"פ המקראות, מקץ שבע שנים תעשה שמיטה וכו', ופשטיה דקרא ילפינן דאין שביעית משמטת, אלא בסופה כדכתיב מקץ שבע שנים, שאינו אלא בסוף השבע, שמוט כל בעל משה ידו, אבל מיד כשהתחילה שנת השמיטה אין ב"ד בודקין לגבות שום חוב, וגם המלוה עצמו אין לו ליגוש את הלוח... כי קרא שמיטה לד', מיד כשנכנסה השמיטה לא יגוש, אבל אם יפרע הלוח בעצמו אין צריך לומר משמט אני (רא"ש גיטין פ"ד ס' כ"ד).

4. המלבי"ם הפתיע בהדגשתו שלמוד הגזרה השוה אינה מפרשת הקהל שאף ענינה השביעית, אלא "לדעתי הלמוד הוא ממה שנאמר בסמוך (דברים י"ד כ"ח) מקץ שלוש שנים שעכ"פ פירושו בסוף, דהא לקמן אמר כי תכלה לעשר, היינו אחר כלות השנה השלישית, וא"כ מבואר שגם מקץ שבע שנים ג"כ פירושו בסוף". המלבי"ם מתעלם מכך שלפנינו בדברים י"ד כ"ח כתוב: מקצה שלוש שנים, ולכן קשה להניח שזאת כונת הספרי. בקורת אחרת על המלבי"ם העלה בעל "תורה תמימה" דברים ט"ו אות א', הרי בגמרא עצמה (ערכין ל"ג ע"א) כבר שאלו על הפסוק בירמי' ל"ד ותצרו, שש לנמכר ושבע לנרצע.
5. ראה ב"ח טור חו"מ סימן ס"ז ס"ק ד': והרמב"ם הוסיף לבאר.
6. בקרית ספר למבי"ט: כל הני סימנין הוא למילף שהוא בשמינית שהוא מוצאי שביעית.
7. עטור ח"א אות פ' פרוזבול (עמ' ע"ו) ושם בשם הרב ניסים גאון. וראה עוד בפרוש מהר"י בן מלכי צדק שביעית פ"י מ"ה.
8. ראה טור ס' ס"ז ושם בב"י ר"ב דרישה", במחלוקת הרא"ש והטור עם הרמב"ם והרי"ף לעומת הב"ח וכנה"ג שכתבו "זאין בזה מחלוקת", וע"ע ב"פתחי תשובה" חו"מ ס"ז סק"ה.

שיטת הרא"ש עמדה לדיון ולבקורת אצל גדולי האחרונים. כך גם בתשובות "החתם סופר" (ח"מ ס' נ').

לפני עניות דעתי סברת הרא"ש, כי היכי דשמיטה דסוף השנה היא ברגע צאת היום ער"ה דשמינית, ה"נ שמיטת הכניסה שבתחילת השנה תליא ברגע יציאת הכוכבים דר"ה של השביעית, וכך משמע קרא, כי קרא שמיטה לד', ר"ל בשעה שקרא שמיטה שהוא זמן מקרא קודש של כניסת היום⁹.

2. פרשנות ראשונים ואחרונים למושג "מקץ"

אולם לא רק במישור ההלכתי נדון המושג "מקץ", אלא אף במישור הפרשני: מאז ימי הראשונים עסקו בכך המפרשים. ר' אברהם אבן עזרא טפל בשאלה זו בכמה פנים, ואף הציע פתרונות שונים מאלה של חז"ל.

יש מקץ שהוא תחילה ויש מקץ שהוא מסוף (במדבר י"ד כ"ה; דברים ט' י"א)¹⁰.

מקצה שלוש שנים, מקצה – תחילה (דברים י"ד כ"ח).

מקץ שבע שנים – בתחילת השנה כאשר פרשתי. והעד, הקהל את העם (דברים ט"ו א'). (א"ע לשיטתו בפרוש המיוחס לו, נחמיה ה' ט' – בשנת השמיטה היתה הצעקה על שמיטת כספים.)

בהרחבת דברים ובדוגמאות רבות בקר הרמב"ן את דברי אבן-עזרא אם גם הסכים להם בבחינה מסויימת.

טעם מקץ אמר ר' אברהם – בתחילת השנה, וכן אמרו המדקדקים כולם, כי הראש והסוף יקראו קצה, שכל דבר יש לו שתי קצוות, וכענין שכתוב מן הקצה אל הקצה, על שני קצותיו, על ארבע קצותיו, ואין דבריהם נכונים אצלי, כי ראש שבע שנים הוא השנה הראשונה, והוא הקצה שנקרא בהם ראש, ואילו אמר הכתוב מקץ השנה השביעית היה דברם נכון. ועל דעת

9. וראה עוד ב"קצות החושן" ס"ז סק"א. ובקונטרס "קדושת שביעית" ניסן תשי"ח במה שכתב הרב שמריהו יוסף חיים קניבסקי. ובספר "שמיטת כספים" עמ' ס"ה ואילך, ושם בעמ' ע"ב מה שהביא בשם "גדולי תרומה". ובספר השמיטה לרי"מ טיקו'צינסקי פ"ג כתב: יש יחידים מהדרין לכתוב פרוזבול סוף שנה ששית, לצאת ידי שיטת הרא"ש. שרשה של המחלוקת – בגרסות שונות בתוספתא, ראה המקורות שהובאו בספר "שמיטת כספים" עמ' ק"ל הערה 2. וראה בפרוש "מבשר עזרא". בדברים ט"ו י"ח, כתב א"ע: "בשביעית יצא לחפשי חנם, בתחילת השנה, גם יש ראייה משנת השמיטה, גם מיום השבת". דהיינו, מושגי השמיטה והשבת שהם מתחום ה"שביעית", מתחילים בראשית המועד הנקוב, דהיינו, עם תחלת שנת השמיטה ועם תחילת היום השביעי.

רבותינו מקץ, בסוף השבע, ולא ידבר הכתוב אלא בשמיטת כספים... ומקץ שבע שנים מכלל המספר, ולא הוצרך להאריך ולבאר זה, שכבר פירש ששנת השבע היא שנת השמיטה, ויהיה קץ רחב בשמיטת כל השנה כמו שפירשתי על דרך הפשט... ואפשר לומר כי מה שאמרו אין שביעית משמטת כספים אלא בסופה, שהוא מדרש, מפני שלא אמר השנה השביעית תעשה שמיטה, ירמז כי בסוף תעשה שמיטה יותר מן ההתחלה, ורצונם בקץ הזה, חזק ממנו, ויכול אדם לתבוע חובו ביום אחרון של שנת השמיטה, ולא תשמט עד הלילה, שכך מצינו בתוספתא (דברים ט"ו א').

ר' יהונתן איבשיץ בפרושו לשו"ע חו"מ "אורים ותומים" ס' ס"ז ס"ק כ"ו דן בשיטת הרא"ש ובאגב מסביר את דברי אבן-עזרא.

הרא"ש חולק כי גרסת תוספתא שלו היתה דכל שנת שביעית לא היה רשאי לתובעו... וגם הראב"ע בפרושו לתורה מפרש מקץ שבע שנים היינו תחילת שבע שנים, נראה דנתכוון לדברי הרא"ש, כי חז"ל לומר שהיה בו שמץ מינות לחלוק על קבלת חז"ל, דס"ל סוף שמיטה משמט... רק נתכוון לדברי הרא"ש דמתחיל תיכף אפקעתא דמלכא, ואינו יכול לתבוע ולא יגוש את רעהו, ולכן יש להחמיר ולעשות פרובול בסוף שנה שישית, וירא שמים יוצא ידי כולם.

על דברי "התומים" האלה השיג ר' ישראל משקלוב בעל "פאת השולחן" מתלמידי הגר"א האמונים על פשוטו של מקרא. ואם כי לא בא בדבריו נסוח בהיר של הבעיה, יש בהם הדים לשאלה בדבר לגיטימיות פשטי המקראות שלא בהתאם לקבלת חז"ל ומסורתם¹¹.

מה שכתב דהראב"ע ז"ל כונתו כהרא"ש דכל שנת ז' אסור ליגוש ולתבועו וכו', לא נראה כן ברמב"ן בחומש, דראב"ע לשון פירש, מקץ תחילת השנה, כי הראש נקרא קצה כמ"ש מן הקצה אל הקצה, ואילו הרא"ש ז"ל מזה "מקץ" דרש על שמיטה, דסופה דמשמט דסמיך למקץ, ומקרא שמיטה פירש על שאסור לגבות. והרמב"ן דחהו לראב"ע דא"כ משמט דשנה ראשונה דד' שנים. ופרש כדעת רבותינו, בסוף השבע שנים תעשה שמיטה, סוף המספר דד' שנים דהיינו שנת השבע... וע"ש שהאריך... הרי דגם רמב"ן פ' על תחילת השנה כפשטא דקרא וזה שאמרו שם בספרי יכול מתחילתה וכו', ומשום זה אין חז"ל שום שמץ בקדוש ראב"ע דפירש פשטא דקרא ובספרי הוא ס"ד

11. ראה: קופרמן, "לפשוטו של מקרא", תשל"ד. "תורה שלמה" כרך י"ז. מלואים פכ"ב. "כתלנו" ט"ז: ד. הנשקה, פשוטו של מקרא.

כן ("פאת השולחן", "בית ישראל", דיני שמיטה ופרוזבול ס"ק צו).

רובם של המפרשים שעסקו בבאור המושג "מקץ" התייחסו לנאמר בספר בראשית בראש פ' מקץ בזיקה לדברי רש"י שם "כל לשון קץ — סוף הוא"¹². כך כבר הסבירו בעלי התוספות.

לפי שמצינו מקץ שהוא תחילה דכתיב בירמיהו מקץ שבע שנים תשלחוהו חפשי, גבי עבד עברי, והתם תחילת שבע קאמר, דהא כתיב בתורה שש שנים יעבוד ותו לא (בראשית מ"א א').

וב"מושב זקנים" לבעלי התוספות (מהדורת ששון, בראשית מ"א א').

מקץ פרש"י כתרגומו, מסוף, ומקשין העולם — פשיטא, אלא לפי שמצינו "מקץ שבע שנים" שהוא לשון התחלה, לכך פרש"י שזוהו סוף, ואל יקשה בענין זה שאומר רש"י "וכל לשון קץ סוף הוא" ואינו כן, דיש לומר, כל — רוב. אי נמי שאפילו "מקץ שבע שנים תעשה שמיטה", ר"ל סוף, והכי קאמר מקץ שבע שנים דהיינו סוף לשבע שנים שש שנים שש שנים לשבע, וכן אומר בירמ' ("יד י"ד) מקץ שבע שנים תשלחו איש את אחיו העברי, והרי עברי יוצא בסוף שש, אלא כך פרוש סוף שש, דכל דבר שיש לו ב' קצוות ראשית ואחרית, פעמים יאמר על הקץ הראשון, ופעמים יאמר על הקץ האחרון¹³.

בספר "הזכרון" לר' אברהם בקראט על פירש"י לתורה, בבראשית מ"א א', הביא את דברי רד"ק שאינם לפנינו¹⁴.

יש לשון קץ במקומות שנראה לכאורה שהוא לשון תחילה כמו מקץ שבע שנים תשלחו... זה אי-אפשר שלא אמר כתוב מקץ השנה השביעית אלא מקץ שבע שנים... ותמה אני על הרב דוד קמחי ז"ל שמפרש אותו לשון תחילה.

וב"מכלל יופי" לר' שלמה בן מלך.

12. פרשני רש"י דנו בהרחבה בהבנת דבריו, כך ברא"ם, גור אריה, לבוש האורה, באר מים חיים, באר יצחק, ובמשכיל לדוד שכתב: "בדבר זה הרבה נתחבטו בו המפרשים... והרבה דרכים נאמרו בו עד עתה".

13. וראה בפרוש ר' אברהם בן הרמב"ם לספר בראשית (לונדון תשי"ח) המסתמך על פרושו של ר' שמואל בן חפני גאון: "זה מכלל הקיצים הנזכרים במקרא אשר התחלויותיהם גם-כן בספק", וראה במהדורת ששון עמ' קנ"ו הערה 22 ושם הערה 36.

14. וראה פרושי רד"ק לתורה מהדורת קמלהר, דברים ט"ו: אע"פ שענינו סוף לשמיטת כספים, הוא התחלה להשמטת קרקע ולשילוח עבדים ובמהדורות פיליפ לספר ה"זכרון" הביא בשם ר' יעקב קניזל: לשון קץ — סוף הוא. לשון מקץ כבר מורה לשון התחלה.

מקץ תחילת הזמן, ואע"פ שענינו — סוף להשמטת כספים, הוא תחילה להשמטת קרקע ולשלוח עבדים, כי הראש והסוף יקרא קצה¹⁵.

אברנאל בפרושו לדברים ט"ו א' הביא את דברי אבן-עזרא ורמב"ן, והצדיק את פרוש הרמב"ן.

רבי אברהם פרש מקץ שבע שנים, מתחילת השבע שנים... והרמב"ן ז"ל פירש מקץ שהוא סוף השבע שנים שעברו... ונכון הוא¹⁶.

בעל "הכתב והקבלה" בפרושו לדברים ט"ו א' הביא את דברי אבן-עזרא ורמב"ן, והביא את דברי ר' וו. הידנהיים בבאורו לספר יונה.

קץ וקצה שמש בעיקר הוראתם שהוא לשון סוף, אלא שנבדלים בצד מה בהוראתם הטפילית, והוא: שמלשון קץ הוא סוף כל דבר ואין חלק ממנו, כדמות הקו בחכמת השיעור, שהוא נתפס במקום. אבל לשון קצה יפול על סוף הדבר והוא חלק ממנו ונתפס במקום ובזמן, לכן תוכל לומר בקצה הבית, בקצה העיר, ולא תאמר בקץ הבית או בקץ העיר. וזה ההבדל שבין מקץ ארבעים יום, מקץ שנתיים ימים, מקץ עשר שנים ודומיהם, ובין מקצה חמישים ומאת יום, מקצה שבעת ימים ודומיהם. ועתה תבין ההבדל בשינוי לשון כפ' ראה שבין יעידת זמן מעשר שהוציאו הכתוב בלשון מקצה באמרו "מקצה שלש שנים תוציא את כל מעשר תבואתך", ובין יעידת זמן השמיטה שאחריו שהוציאו בלשון מקץ באמרו "מקץ שבע שנים תעשה שמיטה", והיינו לפי שזמן השמיטה מדוקדק מקץ השנים¹⁷. וכן הרש"פ השיב ע"ד הראב"ד בזה וסיים על המפרשים הפשטנים, התמיהה נשגבה שמראים בפרושם זה, כאילו מכריחים את עצמן להוציא מובן מקץ מפרשו כדי להתנגד לדברי חז"ל.

ר' דוד הופמן סכם בפרושו לספר דברים ט"ו א' את שיטות קודמיו. והכריע ביניהם.

הפרוש המתקבל ביותר הוא פרושו של הרמב"ן, שהבטוי "מקץ שבע שנים" מתכוון לכל השנה השביעית, כלומר מקץ מחזור של שבע שנים, היינו שהשנה הראשונה היא תחילת המחזור, והשביעית סוף המחזור... יש צורך לקבוע זמן מסויים בשנה השביעית... במקום שלא נאמר זמן מסויים, לא בא

15. ראה עוד ב"משכיל לדוד" על פירש"י לתורה בראשית מ"א א': בתחילת השנה השביעית, אע"ג דשמיטת כספים אינה אלא בסופה, דקרקעות מיהא בתחילתה היא.

16. ראה להלן בפרוש "מקץ" ביחס למצות הקהל. שפרש כדברי אבן-עזרא מבלי שהזכירו.

17. ראה תוס' קדושין ל"ח ע"א ד"ה צא ושם במהרש"ל ובמהרש"א.

הכתוב לסתום אלא לפרש, ואין לך לומר אלא או תחילת הזמן או סופו. זהו פירוש לשון הספרי "יכול מתחילת השנה או בסופה", ומתוך גזרה שוה, הוא דורש שהכונה לסוף השנה.

3. המשמעות ההגותית למושג "מקץ"

נמצא שהמושג "מקץ שבע שנים" אפשר לו להתפרש בשתי צורות, בהתאם לאסכולות ההלכתיות, הפרשניות והלשוניות. יש לו הוראות של פתיחה או סיום, נקודת מוצא או נקודת יעד, או שניהם כאחד; לכפילות זו ישנה אף משמעות הגותית בזיקה אל יסודות השבת. כפילות זו ביסודותיה הכלליים והמקיפים, מאז ימות עולם ועד לעידן המשיחי, הודגשה מספר פעמים במשנתו של ר' צדוק הכהן מלובלין.

ברייתו של עולם ברישא חשוכא והדר נהורא... ברישא צריך להכיר מתוך החושך וההעלם, כי זה היה כל ענין הבריאה... וזה כל האדם בעוה"ז להכיר ולהבדיל הטוב מן הרע... דבר זה שבסדר הבריאה ד"ברישא חשוכא והדר נהורא" נוקב ויורד בכל, דגם צדיק גמור אינו זוכה מיד להאיר כי טוב... וכן בכל המדרגות כי גם אחר שהגיע לאור, עדיין יש ימי החול ויום השבת, שזהו התכלית להגיע להברכה וקדושה שבו השביתה והמנוחה מכל מלאכה והשתדלות, דכשהגיע למדרגת הקדושה אין צריך עוד להשתדלות ויגיעת בשר... וברייתו של עולם, היתה תחילתו ו' ימי המעשה ואח"כ שבת.

ומצד אדם הראשון להיפך. שהוא שומר יום אחד ומנה ששה, וכמו שאמרו בשבת (ס"ט ע"ב). היינו דבריאית העולם היתה כדי שיזכו הנבראים ע"י השתדלותם ולא יאכלו נהמא דכסופא כידוע¹⁸, וע"י הטרחה דו' ימי המעשה הקודמים יזכו לאכול ביום השבת בעולם שכולו שבת ומנוחה וקדושה. אבל מצד האדם דיצר לבו רק רע, ואלמלא הקב"ה עוזרו אינו יכול לו (קדושין ל' ע"ב) הוצרך להקדים לפניו הסיעתא דשמיא בקדושת הש"י ביום השבת, שהש"י מצד עצמו שופע קדושה בלב, בלא השתדלות אדם, וזה הכנה לו לששת ימי המעשה שאח"כ להשתדל בעמל שלמטה¹⁹ מן השמים, שיזכה אח"כ לקדושת השבת השניה ע"י השתדלותו בששת ימי

18. לחם הבושה, ראה מגיד מישרים לר' יוסף קארו, פרשת בראשית ד"ה אור ליום שבת י"ד לטבת; נהמא בלא כסופא. דעת תבונות לרמח"ל סי' י"ח.

19. לפנינו כתוב: שלמעלה, ראה קהלת א' ג' ובשבת ל' ע"ב. וע"ע "שם משמאל" פ' בשלח, תרע"א שהסביר בדרך זו את שני המוקדים שביציאת מצרים: א' וז' דפסת.

המעשה שלפניו... והוא ג"כ ענין יצי"מ ומ"ת. דיוס א' דפסח נקרא שבת כמ"ש ממחרת השבת, והוא השבת הראשונה דהש"י מקדש מצד עצמו כי הוציא גוי מקרב גוי... ואח"כ מ"ט ימי הספירה להטהר ולהתקדש ולזכות ע"י השתדלות להיות גוי קדוש במ"ת דאתם תהיו לי ממלכת כהנים, משמע אתם בהשתדלותכם. ואחר יצי"מ יכלו לזכות למתן-תורה שאז נעשו חירות ממלכויות, אלמלא חזרו וחטאו, כי זכו לשמירת ב' השבתות דמיד נגאלים. ובכלל האומה הישראלית יש ת"ח ועמי הארץ, שהם דוגמת ימי חול ושבת. כי ישראל קדושים, רק דקדושת ע"ה הוא מצד השבת האחת היינו הקדושה בשרשם מצד הש"י (וזהו שבת כביריתו של אדם). והת"ח הם זוכים לקדושת השבת השניה ע"י השתדלותם בתורה שזהו עיקר קדושת השבת בבריאת עולם.

יעקב אבינו נקרא בב' השמות, יעקב וישראל הרומז לע"ה ות"ח. ותחילה נקרא יעקב, ידו, היינו כח המעשה והפעולה, אוזנות בעקב עשור... שעיקרו מעשים ופעולות בעוה"ז... ואחר שניצח לשרו של עשור זכה לשם ישראל... וזהו שבקש אח"כ, לישיב בשלוח, היינו במנוחה ושבייתה מכל מעשה כקדושת יום השבת מצד עצמו, אלא שקפץ עליו רוגזו של יוסף, היינו דמצד זרעו עדין צריך לברורים... משיח בן יוסף הוא הנלחם... כל כוחו בהשתדלות המעשים ומברר הקדושה בעלמא דאתגליא... ומשיח בן דוד הוא המגלה הקדושה שבפנימיות זרע ישראל.

וזהו הב' שבתות שאמרו (בשבת ק"ח ע"ב) דאלמלא שמרו בנ"י ב' שבתות מיד היו נגאלין (ישראל קדושים עמ' ל"ד-ל"ו).

שבת של עולם ושבת של אדם היא נוסחת הבריאה היסודית, ובהתאם אליה מוסברת עבודת האדם בעוה"ז, מוסברת הביאוגרפיה של יעקב הוא ישראל, מוסבר המסלול הרוחני של יציאת מצרים, מוסבר המבנה הפנימי של החברה הישראלית ומוסברת הכפילות שבדמות המשיחית. (והם יסודות השלמות וההשתלמות באוה"ק עמ' תק"ג.) בתוך מחרוזת זו אפשר לנו להשחיל אף את השמיטה על שתי קצותיה – "מקץ" שנת השמיטה. שנת-שבתון זו היא סופה של מחזור שש שנות עבודה, כביריתו של עולם, והיא אף ראשית מחזור חדש של שנות עבודה, כביריתו של אדם. כשתימצי לומר, אפשר שדוקא כאן, בשמיטת כספים, נקטה התורה לשון המשתמעת לשתי פנים. אכן, בגבורת כח מיוחדת מצטיינים שומרי שביעית הרואים אדמתם לנגדם, מובירה ודוממת. ברם, מקץ אותה שנה חוזרים בעליה לעבדה ולשמרה ולהנות מחילה. יתירה על כך שמיטת כספים; ממונו של האדם, המופקד, דרך הלואה, ביד זולתו, נשמט מרשותו ואינו שב אליו עולמית. למדרגה כזו, לראות את כספו בהישג ידו ולומר "משמט אני" להתנער ממנו, מן התלות בממון בכלל, צריך אדם להתאזר ב"גבורה שבגבורה", צריך להתחנך לקראתה במשך שנה תמימה, וזה סוף ענינה של שמיטת הקרקעות. תנובת שדה

הפעילות הרוחנית בשנה השביעית, הצליל האחרון, הגבוה והעדין של שנת השמיטה, המשמטת עם סופה, בשיא התעלותה, עם שקיעת החמה, "במקץ" – קרא שמיטה לד'.

מאידך, כדי להפיק את מלוא התועלת משנת השבתון, חייב האדם להשתחרר משעבודיו לנכסיו, בין אלה דלא נידי ובין אלה דנידי. שבת לד' – משמעה כל מלאכת האדם הארצית עשויה, בין בקרקע ובין במסחר, והרי הוא בן חורין למלאכת שמים. מראשית התקדש השנה השביעית הכל קודש לשמים, "מקץ" שנת שבת הארץ, מראשיתה, אין לו עסק בעולם החולין, שבת לד'.

לא כל מח ולב אפשר להם לעמוד במתחים כגון אלה, "כל חד לפום דרגא דיליה". לכן השתמשה התורה כאן בלשון היוצאת לשתי פנים. "מקץ" לפי הפשט – בראשית; לפשטנים, הישרים, זוכרי-שבת הזוכרים ש"האלוקים עשה את האדם ישר", כברייתו של אדם, הרי שבת היא בראשית דרכם ובכוחה הם הולכים ומתעלים כל ימות השנה המופלאה. "מקץ" לפי הדרש – בחתימה; הדורשים ומבקשים, מעיינים ומתעמקים בנבכי כוחות נפשם, עמלים בהכנות לשבת כברייתו של עולם, הם שומרי שבת השומרים ומצפים לשבת העולמים.

שתי בחינות אלו המתאחדות בשמירת שבתה של הארץ, עבר ועתיד, שבת העולם ושבת האדם, זכור ושמור היוצאים בדבור אחד הם הערובה לבחינת "מיד נגאלין". שבת-גאולה זו היא אף בטוי השיא הנמרץ ביותר לייעודים המשיחיים: "המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות דוד ליושנה לממשלה הראשונה, ובונה המקדש, ומקבץ נדחי ישראל וחוזרין כל המשפטים בימיו כשהיו מקודם. מקריבין קרבנות ועושין שמיטין ויובלות ככל מצותה האמורה בתורה" (רמב"ם הלכות מלכים פי"א ה"א).

ה. "שתי שבתות" במעמד "הקהל"

1. זמן ה"הקהל" בהלכה ובפרשנות

בפעם החמישית והאחרונה נזכרת השמיטה במשנה תורה לקראת חתימת ברית מערכת תרי"ג מצוות. כאן מופיעה מצוה ברי"ת היא מצוה תרי"ב¹ היא מצות הקהל. בקביעת זמנה נחלקו המפרשים ע"פ העקרונות שנזכרו לעיל בסוגית שמיטת כספים. ואף שהלכה פסוקה היא בדבר מועד קיומה של המצוה – בסוכות של השנה השמינית² ומסורות מאוששות בידינו שכך גם נהגו הלכה למעשה בשלהי בית שני³ הרי בקביעת זמנה מבחינת הפרשנות במקרא נחלקו ראשונים; רובם המכריע הולך בעקבות חז"ל, ואילו אבן עזרא דורך אף כאן בדרך הפשט העצמאית, וכיצא בו ר' יצחק אברבנאל, אלא שהאחרון מסתמך על מסורת חז"ל השונה מהמקובל בידינו.

מקץ שבע שנים במועד שנת השמיטה בחג הסוכות, בבוא כל ישראל... תקרא את התורה הזאת... הקהל את העם... למען ישמעו ולמען ילמדו ויראו את ד' (דברים ל"א י"א-י"ב).

שלוש פעמים בפרושו לתורה נזקק ראב"ע למושג "מקץ" הכתוב לפנינו.

שנת השמיטה... היא שביעית בשנים וצוה השם שיקראו התורה בתחילת השנה (שמות כ' ח').

מקץ שבע שנים תעשה שמיטה, בתחילת השנה. והעדה, הקהל את העם (דברים ט"ו, א').

מקץ שבע שנים, תחילת השנה (דברים ל"א י').

מבלי לציין למי הכונה כתב בפסיקתא זוטרותא הוא מדרש לקח טוב⁴.

למדנו ש"מקץ שבע שנים תעשה שמיטה" ו"מקץ" שנאמר בספר ירמיהו פל"ד, ו"מקץ" האמור כאן (פ' הקהל) כולס סוף שבע שנים וכן מקץ שנתיים ימים, וכן (ש"ב ט"ו) ויהי מקץ ארבעים שנה, להוציא מלבן שאומר מקץ הוא

1. ראה דברי הרצ"י קוק בקובץ למצות הקהל, תש"ו עמ' י"א. וע"ע שם על קשרה למצוה האחרונה, מצות כתיבת ס"ת וכן הוא בשל"ה.
2. סוטה מ"א א', רמב"ם חגיגה פ"ג ה"א.
3. ראה ד"ר יחזקאל כהן: עדויות על קיום מצות שביעית בימי בית שני, בקובץ "שמיטה" תשל"ג, עמ' 112 הערה 66.
4. על יחסו של א"ע למדרש זה ראה בהקדמתו: דרך הרביעי. ובמבואו של ר"ש בובר ל"לקח טוב" עמ' כד.

תחילה שאין ממש בדבריהם ("לקח טוב" פ' וילך)⁵.

בקורתו של הרמב"ן על שיטת אבן-עזרא כללה אף את דעתו בסוגית "הקהל".

הנה על דרך הזה נראה כי פירוש הכתוב "מקץ שבע שנים במועד שנת השמיטה בחג הסוכות", שיהיה כמו כן בשנת הקץ בחג הסוכות בראש אותו השנה שנאסרו בה לחרוש ולזרוע שהיא שנת השמיטה. אבל לא נוכל לומר כן, כי רבותינו קבלו וראו שהיה ההקהל בחג הסוכות של השנה השמינית, היא השנה שאחר השמיטה (דברים ט"ו א').

כיוצא בדברים כתב ר' אליהו מזרחי בפרושו לבראשית מ"א א'.

ויתכן לפרש ג"כ דברי החכם אבן עזרא שיהיה פרוש "מקץ שבע", מסוף שבע, רק שיהיה פרושו השנה השביעית ותהיה שמיטת קרקעות ושמיטת כספים מתחילת השנה השביעית ע"פ הפשט שלא כדעת רבותינו ז"ל.

2. המשמעות ההגותית ל"הקהל"

מבלי להתייחס לשיטתו היחידאית של ר' אברהם אבן עזרא כתב אברבנאל⁶ בפרוש התורה.

הספק השני למה צוה יתברך שתהא קריאת התורה מקץ שבע שנים במועד שנת השמיטה, והיה ראוי שתקרא שנה בשנה... ולמה נתייחד אמרו משבע שנים לשבע שנים... ואמנם למה היתה הקריאה הזאת בשנת השמיטה ובחג הסוכות... ולכן צוה שמהשנים לא תהא הקריאה תדירה בכל שנה ושנה כי אם בשנת השמיטה, לפי שבשנה ההיא יהיו פנויים מכל עסקיהם אשר הם מתעסקים בעבודת האדמה... והקריאה היתה בתחילת שנת השמיטה כמו מקץ שבע שנים, כמו שפרשו רז"ל בסוטה פ"ז⁷ שהיה בתחילת שנת השמיטה בחג הסוכות הסמוך לתחילתה (פ' וילך)⁸.

דברי אבן עזרא אפשר להם להתפרש כנסיון להבין את הפשט שלא אליבא דהלכתא, ומה עוד ש"ההוי אמינא" בדברי הספרי, בפ' ראה על שמיטת כספים, מסייעתם, ברם, שיטת אברבנאל צריכה עיון⁹ שהרי הוא מסתמך על דברי

5. וראה שם בהוצאה עם פרוש הרא"ם מה שכתב המגיה בהפרזתו. ובהערה בדבר אל הקורא בראש ספר ויקרא.
6. ראה בפרק הקודם הערה 16.
7. לא נמצא לפנינו.
8. ראה בעקדה שער ק"ב.
9. ראה אנציקלופדיה תלמודית ערך הקהל הערה 57. והחיד"א בחומת אנך: הא דקרא לשמינית

הגמרא, שלפנינו הם כתובים בצורה שונה לחלוטין. מכל מקום, ראב"ע לא הסתפק בהסברת הפשט בלבד אלא אף נתן – בשלושה מקומות – למושג ה"הקהל" בראש שנת השמיטה, מימד הגותי, וזאת בזיקה לענייני שבת.

השם קדש זה היום וזימנו לקבל הנפשות תוספת חכמה יותר מכל הימים¹⁰ ראינו כי שנת השמיטה דומה לשבת, כי גם היא שביעית בשנים, וצוה השם שיקראו התורה בתחילת השנה נגד האנשים והנשים והטף, ואמר הטעם "למען ישמעו ולמען ילמדו ושמרו וכו'".

והנה השבת נתנה להבין מעשי השם ולהגות בתורתו, וככה כתוב כי שמחתני ד' בפעלך, כל ימי השבוע אדם מתעסק בצרכיו, והנה זה היום ראוי להתבודד ולשבות בעבור כבוד השם, ולא יתעסק לשוא אפילו בצרכיו שנעברו או מה יועץ לעשות (שמות כ' ח').

למען ילמדו כל השנה, גם כן השבת¹¹ (דברים ל"א י"ב).

כי שמחתני ד' בפעלך, בעבור היות נשמת המשכיל בששת ימי המעשה מתבודדת בעסקי העולם, ע"כ היא מתבודדת בשבת להבין מעשה השם ונפלאותיו, על דרך שנות השמיטה, שישמעו כל התורה למען ילמדו ויראו (תהילים צ"ב ה').

מתוך הדברים מתבקשת המסקנה כי הקהל בא בראש שנת השמיטה כדי להקנות לשבתון את המימד הרוחני הנאות לו. השביתה בשבת מטרתה לאפשר לשובתי שביעי עיונים רוחניים, והשביתה בשביעית ענינה הקדשת השנה לעבודה בתחום התורה. כדי שלא תצא השנה לריק באה ההקלה במועד שנת השמיטה, מקץ שבע שנים, בפרושו העקבי של א"ע – בהתחלה, לעורר ולהזכיר את חובת ימי השנה: תלמוד תורה. מעמד הקהל בראש שבת הארץ הרי הוא, לפי המינוחים דלעיל (בפרק ד') בחינת שבת כברייתו של אדם, שנכנס לשבת עם

שנת השמיטה, האי טעמא דאין שביעית משמטת אלא בסופה בין השמשות, ושייך אותו בין השמשות לשביעית ולשמינית.

10. השווה: ירושלמי שבת סוף פט"ו: לא נתנו שבתות ויו"ט לישראל אלא לעסוק בהן בדברי תורה. וע"ע תדבאר פ"א.

11. הנסוח מוקשה. ב"עזרה להבין" פרש שאת שנת השמיטה יקדישו כולה לתורה, ובשאר השנים ישנו בשבת את למודם משנת השמיטה. ב"מקור חיים": כי טעם שישמט תחילת השנה למען יהיה להם פנאי ללמוד עבודת השם יתברך. וכן טעם שמירת השבת בעבור שילמדו התורה שכתוב בה חידוש העולם. ואולי על דרך דברי המכילתא בפרק א' דלעיל. כיון שיום השבת בשנת עבודה רגילה מוקדש לתלמוד-תורה, אין לחשוב שבשנת השמיטה נפטרים מת"ת, אלא למען ילמדו אף בשבתותיה של השמיטה.

בריאנו. עם הולדתה של השביעית באה עמה "תורת משה בקהלת יעקב". וכיצא בדבר, השביעית עצמה ההופכת לנקודת מוצא לשש שנות עמל המתחדשות ב"שבוע" הבא, שנת שבת כברייתו של אדם.

בדרך זו עמד ר' בחיי, גם אם הוא מפרש את ההקהל, כהלכה הרווחת, במוצאי שביעית.

כשם שבאה מצות השמיטה... כן מצות ההקהל שהוא אחר עבור השבע לגמרי... תרמוז על מילת לעשות שנחתם בו מעשה בראשית אחרי הזכירו ענין השבת, וכן מצינו במזמור שיר ליום השבת שהזכיר אחריו: צדיק כתמר יפרח, וכבר הזכרתי זה בבראשית (דברים לא י). גזר על הנמצאים לעשות הם פעולותיהם יש מיש, מכאן ואילך. וכן רמז דוד המלך ע"ה, מזמור שיר ליום השבת, והזכיר אחרי כן: צדיק כתמר יפרח, והמשכיל יבין (בראשית ב' ג').

גם אם שומעים אנו את מזמורו של היום השביעי על חתימת הבריא, הרי אין כאן נעילה אלא מובטחת לנו פעילות המתפתחת ועולה, צומחת ופורחת. כיצא בענינה של השבת שהיא מקור הברכה והיצירה "אשר ברא – לעשות", כך גם ענינה של מצות הקהל שאף היא מעוררת לעשייה רוחנית בתלמוד תורה. מכאן הנמוקים להבנת מצות הקהל, המגלים את נקודת היעד שבה. גם אם המנמקים עמדו על בסיס ההלכה הרווחת שההקהל במוצאי-שביעית, הרי הם ראו בו מגדלאור לשנות השמיטה הבאות.

למה באמת שנת שביעית – שמיטה, משום שכל ר' שנים אין יכולים ללמוד בהתמדה גדולה, אודות שאין להם פנאי מחמת החרישה והזריעה, ולכך היו עושים שמיטה בשביעית ללמוד בהתמדה. ולכך לאחר השמיטה תרצה לחשוב שכבר למדת בשנת השמיטה כדי צרכך ולכך אמר מקץ שבע שנים, היינו תיכף אחר השמיטה תשוב לתורה ("תפארת יהונתן" פ' וילך).

בדרך זו הלך אף בעל "משך חכמה" תוך הדגשת מומנטים פסיכולוגיים.

כל התורה היא נסיונות להבדיל מן החמדה והתאווה אשר החומר יכביד על הנפש, ולכן אחרי שחרישה וקצירה נאסר להן שנה תמימה, הלוא בכליון עינים יביטו על זמן ההיתר לצאת איש-איש אל כרמו ואל שדהו, אז מצוה להם להקהל ולשמוע דבר ד' בירושלים, בעזרה, למען ידעו דרך ד' בעשותם מלאכת שדה וכרם, ובהטבעם במצולות החמדות החמריות להמתין עוד מעט לשמוע דבר ד' (פ' וילך).

המלבי"ם הדגיש את הצד החנוכי המטביע את רישומו לא רק לשש השנים הבאות, אלא לתקופת חיים ארוכה יותר. מכאן המעמד המיוחד שיש לילדים ולטף בעיני הקהל¹².

ובניהם אשר לא ידעו... כח הציור חזק בהם, ואף שלא ישיגו התועלת הנאמר בהגדולים... אבל ישיגו תועלת כללית יותר מהגדולים, לפי שהמעמד הזה יהיה נצב לעיניהם כל ימי חייהם (דברים ל"א י"ג).

בעל "כלי חמדה" אף הוא הדגיש את השמיטה וההקהל כמשפיעים על המחזור הבא, אלא שהוא צרף אליהם את דוגמת שבת בראשית.

במדבר ראו עין בעין שחיים ומתפרנסים רק בכח התורה; אמנם אח"כ כשבאו לא"י, וניתן להם הארץ לזריעה ולקצירה יוכלו לדמות בנפשם שעתה חיותם היא ע"פ טבע כמו כל אומה שזורעין וקוצרין. ולהורות שהם העם הנבחר מהקב"ה, והם תחת השגחתו, צוה להם הקב"ה מצות שמיטה, שכל השנה השביעית לא יזרעו ולא יקצרו, ואע"פ כן תהיה להם ברכה והמצוה בשנה השביעית, שנתן הקב"ה כח בשנה השביעית כמו שנתן כח בשבת להשפיע פרנסה והצלחה בכל ששת ימי המעשה, כן בחר הקב"ה כל שנה שביעית להשפיע בו ברכה, ומי שמשמר שביעית שופעת לו ברכה בכלל ששת השנים. ונראה שזה ענין שנצטוו ישראל במוצאי שנת השביעית במצות הקהל, כיון דעתה מתחילים שנות העבודה, שלא יטעו ח"ו כי בשנים האלה הם מתפרנסים ממעשה ידם, לזאת המלך קורא לפניהם התורה"ק להורות להם שאע"פ שעתה יתחילו לחרוש ולזרוע, מ"מ הכל הוא ע"י כח התורה"ק והשגחת השי"ת עליהם, וזהו הר סיני אצל מצות שמיטה ("כלי חמדה" פ' בהר).

3. מועד ה"הקהל" והשבת

לעומת ההוראה של "מקץ שבע שנים" בהוראת תחילה, ולמשמעות של ה"הקהל" כראש למחזור השנים החדש, רווחת היא הפרשנות ברוח ההלכה הפסוקה – "מקץ" בסוף, ומכאן מעמד הקהל בסופה, בשיאה, בפסגתה של שנת השמיטה. ואכן, כל עיני השביעית באים בתורה בקו עולה. "לפי סדר הבאתה בתורה עולה מצוה זו בקודש, החל בשבת הארץ, הקובעת את שמיטת התבואה, עבור לחקיקת המצוה של שמיטת הכספים שנועדה לתקון המדות בחברה וכלה במצוה המדינית והרוחנית הנעלה, במצות הקהל" (בינה במקרא, וילך)¹³.

12. ראה "תורה שבע"פ" תשל"ג במאמרו של הרב מ.צ. נריה.

13. המתבונן בתורה יראה שבארבעת גבישי המצוות של הזמנים המקודשים, מיקומה של מצות

שבתה של הארץ נתפסת כברייתו של עולם, שבת שקדמו לה שש שנות מעשה, והיא מופיעה ככתרה וככותרתה של תקופת העמל. וגבוה על גבוה, בראשו של הכתר – "שבתה" של השנה כולה – ההקהל. אותו מעמד מופלא המחזק את דת האמת (רמב"ם, הלכות חגיגה פ"א ה"א) שהוא "עמוד חזק וכבוד גדול בדת" (חנוך, תרי"ב) צריך לו הכנה רבתי. במשך שנה תמימה המוקדשת לתורה ועבודת שמים, מכשיר אדם מישראל את עצמו לעמוד מחדש בברית על תורת סיני. הדגם להלכה זו נמצא אי-שם במרחקי ההיסטוריה, בהכנות למתן-תורה.

השמיטה ביחס לפרשת השבת והמועדות הוא בעל משמעות מיוחדת. (ע"ע במאמרו של הרב י. שביב "סדר למקראי שמיטה" שמעתין 61-62, וראה עוד בספרו של מ. ברויאר: פרקי מועדות, כרך א' פרק א').

לראשונה נזכרת השמיטה כבטוי לקדושת מקום בברית על מתן-תורה בראש מערכת הזמנים המקודשים. שמות כ"ג י"א-י"ט (ראה לעיל ראש פ"א).

בפעם השניה, לאחר חטא העגל, נשתנה הסדר: פסח (חדוש הברית, לעיל פ"א הערה 4), שבת ושמיטה, מועדים. שמות ל"ד י"ח-כ"ו. ענינו של החטא: גילוי חולשתם של ישראל בהבנת קדושת החומר, מעשה העגל. תקנתם – הציווי על המשכן, גילוי קדושת המקום. (ראה "שם משמאל" פ' תרומה שנת תר"ע-ב'. ד"ר נ. ליבוביץ; עיונים חדשים בספר שמות, תרומה א'; בינה במקרא: פ' תרומה.) השמיטה כפונקציה של קדושת המקום והזמן רמוזה (לדעת ר"ע) בהוראה של תוספת. "במקום שבעלי תשובה עומדים", עמידתם-מדרגתם (ראה "עשרה מאמרות" ח"ד פ"ג (עמ' קכ"ו), "שפת אמת" סוכות שנת תרל"ו) היא על אדמת השביעית המקודשת, תוספת על מדרגת הצדיקים הקודמת. (וראה עוד ב"הרחב דבר" שמות פ' ל"ד וב"תורה שלמה" פ' תשא פל"ד אות קמ"ד).

בפעם השלישית באה השמיטה כחתימה למערכת המצוות על הזמנים. ויקרא כ"ג א'-כ"ה כ"ב. (ראה רד"צ הופמן פרוש לויקרא כרך ב' עמ' פ"ה ואילך, עמ' רי"ז. החתימה בסוף פ' בהר: את שבתותי תשמורו, רומזת אף לשבת הארץ, "אור החיים" ויקרא כ"ו ב'. וע"ע רד"ק ישעי' נ"ו ד'. ובהקדמת "תולדות-יצחק" (פרוש לירושלמי שביעית) שנכתבה במוסקבה בשנת השמיטה תשי"ב, מה שהביא מהמהרש"א נדה ל"ח. וכן ברד"צ הופמן עמ' רמ"ב. וראה ברמב"ן וא"ע בסוף פ' בהר על הזמן והמקום הנבחרים).

בפעם הרביעית מופיעה השמיטה בראשית פרשת המועדות, דברים ט"ו א'-ט"ז י"ז (וב"משנה תורה" לכ"ע דרשין סמוכין – ברכות כ"א ע"ב. ראה רד"צ הופמן פרוש לדברים עמ' רל"ב. עמ' רס"א ואילך).

בפעם האחרונה נזכרת השמיטה בפני עצמה במקום בולט ביותר, דברים ל"א י"ג לקראת חתימת כל מצוות התורה. בסכום מתקבל לוח כדלהלן.

1. שמיטה מועדים	וביחס לשבת: 1. שמיטה, שבת מועדים
2. מועד שמיטה	2. מועד, שבת, שמיטה
3. מועדים שמיטה	3. שבת, מועדים, שמיטה
4. שמיטה מועדים	4. שמיטה, מועדים
5. שמיטה	5. שמיטה

שלושת ימי הגבלה, שלושת ימי הכנה של מתח גבוה קדמו לאותה שבת מופלאה, שהרי לכולי עלמא בשבת נתנה תורה (שבת פ"ו). בענינה של החפיפה בין שבת למתן-תורה נאמרו כמה וכמה טעמים¹⁴. לקרן האורה שאנו עומדים בה מתייחס המכנה המשותף לשנים: ההכנה. סוגית ההכנות לשבת היא סוגיה גדולה בפני עצמה¹⁵, וכיוצא בה – ההכנות למתן תורה "הכון לקראת אלוקיך ישראל".

לקראת שבתה של תורה, שבת כברייתו של עולם, יצאו בהכשרה מטהרת ומזככת, כך מאז היציאה ממצרים, ממחרת שבת הפסיחה, כברייתו של אדם, ואז – בתוך "שמיטת" השביעית – באו כולם גבורי הכח, עושי דברו, בברית יחד, נעשה ונשמע אמרו כאחד – "לשמוע בקול דברו".

ככל פרשת ההכנה האמורה לכבוד השבת ולכבוד התורה, אתה מוצא בהכנות של שנת השבת למעמד המתן המחודש. כך בשפתו המדוקדקת של הרמב"ם¹⁶: "חייבין לבם ולהקשיב אזנם לשמוע באימה ויראה וגילה ברעדה כיום שנתנה בו בסיני... חייבין לשמוע בכונה גדולה יתרה... מכין לבו לקריאה זו... ויראה עצמו כאילו נתנה נצטוו בה" (חגיגה פ"ג ה"ו). הכנה מכוונת כזו נותנת טעם לא רק לתלמודה של השנה השביעית, אלא אף לכל שנות העבודה שלפני השמיטה, ומכאן טעם מחודש בדברי בעל "פנים יפות" בפ' בהר, המבסס דבריו על שפעת השבת.

ויברך אלוקים את היום השביעי כיון דלא נחית בה מזונא, מה ברכתא אשתכח ביה, אלא הכי תאנא... משום דההוא יומא מתברכאן מנה כל שיתא יומין (זוהר פ' יתרו) להכי אמר הקב"ה למשה בתחילת ירידת המן והיה ביום השישי והכינו, שכל השבוע מקבל השפע מיום השבת וע"ז אמר הכתוב "מי הקדימני ואשלם"... זכור את יום השבת לקדשו, ששת ימים תעשה מלאכתך, שבזכות יום השבת תצליח במעשה ידיך: כמו כן בשמיטה הנקראת שבת, ממנה בא השפע לשש שנים שלפניה, והיינו דכתיב שש שנים תעשה מעשיך, כי תצליח מעשיך בשביל שביתת שנה השביעית (ד"ה כי תבואו עמ' ק"ו). בעל "שם-משמאל" (דברים עמ' רכ"ז) שאל "לכאורה היה יותר נכון בתחילת

14. "מפני שהוא יום שבה בו הברכה מעליונים לתחתונים. השבת הוא קדוש ונבדל מן הגשמי, מהר"ל "תפארת ישראל" פכ"ז. על העדות המשותפת לשניהם עמד ב"עיון יעקב", וב"ענף יוסף": שבת-שביתה ממלאכה ולא מהתורה.

15. שבתה של ירושלים, פ"ו ושם מקורות נוספים, קונטרס "קדושת השבת" מאמר ב' נדפס בראש "פרי צדיק" בראשית, לעיל פ"א הערה 14. "חג לד' מחר" בתוך "אישי מועד" עמ' 69 ולהלן פ"א.

16. ראה בפרוש שבהוצאת רמב"ם לעם, על חלוקת הפסקאות. על השורש הלשוני המשותף להכנה ולכונה ראה ד. רפל "מעיינות" ח', תפילה עמ' 21.

שנת השמיטה שיהיה להם פנאי כל השנה ללמוד וכו' אלא שלזה צריכין מקודם הכנה רבה להכין מקום בלבם לקבל הדברים, ולזה היתה הקריאה לאחר שנת השמיטה, כי ענין שמיטה פירשו המפרשים שיהיו פנויים ממלאכתם ומעבודת האדמה להסתכל בתוך עצמם, וזאת היתה להם הכנה שיכנסו ויפעלו הדברים בעומק לבם.

המלבי"ם כתב אמנם על העיתוי למעמד הקהל, אולם מבלי להתיחס במפורש לדוגמת השבת.

מועד שנת השמיטה בחג הסוכות, העת המוכשרת שתפעל בהם השמועה, מפני ששנת השמיטה היתה שבת הארץ לד', שידעו כי לד' הארץ, והארץ היא ג"כ קודש וגם לא התעסקו כל השנה בעבודת האדמה ועסקו בתורה.

כיוצא בדברים, בהגותו של בעל "משך חכמה".

בשנת השמיטה היו פנויים מן טרדת המלאכה בשדה, כן מן מטרדת המסחר שנשמט כל בעל משה ידו¹⁷ והיו פנויים לעבודת השי"ת כל העם כקטן כגדול, והיו דברי תורה הנשמעין להן נכנסים לאזנם בעומק ההבנה (פ' וילך).

ובעל "שפת-אמת" כתב עם סיום שנת השמיטה – תרמ"ב – הראשונה בתולדות ההתישבות החקלאית החדשה בא"י¹⁸.

בפרשת הקהל, נראה שזה היה זכר על שמירת שביעית שדרשו חז"ל גבורי כח, בשומרי שביעית הכתוב מדבר, ומסיים לשמוע בקול דברו, שזכו לשמוע דברי ד' אח"כ במצות הקהל שהיה מתגלה להם מחדש אור התורה כפי מה שהיה צריך להם אז, כי מציון תצא תורה (פ' וילך, תרמ"ב).

בדרך כבושה זו – "הקהל" כחתימה לשנת השבע – עומד אף האדמו"ר בעל "מאור ושמש", אלא שלצורך הדגשת ענינו של מעמד "הקהל" העביר משוואה לעניני שבת.

קדמונינו ז"ל ראו כי אזלת יד ורוב הצבור טרודים המה למצוא טרף לביתם, וכל ימי השבוע אינם יכולים לקבוע עיתים לתורה, ותקנו שיתאספו הצבור בכל השבת והחכם דורש לפניהם ומורה להם הדרך אשר ילכו בה, וכן היו עושין מדי שבת בשבת כדאיתא בגמרא. וע"ז האנשים המשכילים שמו לנפשם לזכור את בוראם במשך ימי החול לבל יתמשכו אחר טרדת הזמן...

17. אם כונתו לראשית שנת השמיטה, הרי זה כשיטת הרא"ש, עיין לעיל פרק ד'. ואפשר שהכונה לראשית השנה השמינית מר"ה ועד לסוכות, כשהמסחר שבת.

18. ראה ספר השמיטה לר"מ טיקוצ'נסקי עמ' נ"ט. וראה "חזון איש" שביעית ס' ג' ס"ב ט"ז, לסוברים ששמיטה בבית שני היתה מדרבנן, אף מצות הקהל תהא מדרבנן.

אכן עדיין לא מצאו די ספוקם לכל כללות בני עמנו, כי להיותם יגעים כל ימי השבוע המה עיפים ביום המנוחה ואינן יכולין להעיין שכלם בדברי ד', לזאת נתנו לישראל ימים טובים... למען יזכרו לעשות את כל מצוותיו ולדבקה בו ויש להם פנאי שבעת ימים לעסוק בתורה. אפס כי הנאות לזה מכל המועדים הוא חג הסוכות¹⁹ ויותר מובחר מכל הזמנים היה להם לישראל בחג הסוכות של מוצאי שביעית, שבכל השנים היה להם לחורש ולזרוע ולקצור קצירם, בזמן שהיו שריים על אדמתם והיו טרודים מקצירת תבואתם ובצירת כרמיהם, אכן בשנה השביעית נחו שקטו מכל עבודתם בשדה. ואחר עבור עליהם כל הימים הקדושים אשר קודם סוכות, אין ספק כי הם נכונים להקדיש ולהטיר ולשמוע את דברי התורה ולטעום נעימות מטעמים... שאז תוכלו להבין כולכם מעמקי סודותיה אחרי אשר תרגיעו מטרדת הזמן ואז הקהל את העם שכולם תהיו ראויים להבינה (רמזי יום ד' דסוכות, ד"ה וכתב משה).

אמור מעתה: כשנתכנתה השביעית כ"שבת הארץ", לא בכדי נתכנתה כן. מעגל השבת במשנה הוראותיו, כשבת האדם והעולם הוא-הוא הדגם לשנת השבת, וממנה מ"שביעית החביבה" פתח לשבת העולמים. במיקום קדקדו של מעגל זה, חלוקים אבות העולם.

מידת בית שמאי – "בכח", הכנה. בית הלל – בפועל, מה שעבר כבר.

שמאי היתה מדתו להכין עצמו בפיו לשבת הבאה... בכל מעשהו הוא גורם שכאשר יכנס לשבת תגדל השפעת הקדושה אליו, שהרי הכין עצמו לשבת כל השבוע... והלל... קדושת שבת קבל משבת שעברה ("מאור והשמע", פ' ויקהל)²⁰.

נמצא העולה בידינו מכל האמור: כמה וכמה מעגלי חתימות ופתיחות הן הנשזרים האחד בתוך משנהו. השבת כחתימה לעמל השבוע וכפתיחה לבא אחריו. והיא הקרויה בלשון ההלכה והאגדה כאחד (שבת ס"ט ע"ב) שבת אם כברייתו של עולם ואם כברייתו של אדם. השמיטה "מקץ שבע שנים", לשון ראשית ולשון אחרית, אם כסיום לשש שנות המחזור החקלאי, ואם כפתיחה ל"שבוע" החדש. ההקהל "מקץ שנת השמיטה" כפתיחה קורנת ומאצילה הוד קדומים מחביון סיני בקודש, או כחתימה "באימה ויראה בגילה ורעדה" של כל

19. וראה כיוצא בדבר המלבי"ם פ' וילך.

20. ראה ביצה ט"ז ע"א מחלוקת הזקנים שמאי והלל, בדרכי ההכנה לשבת, וראה שבתה של ירושלים פ"ו.

ענין השמיטין אצל הר סיני. "הן גאלתי אתכם אחרית כראשית", בחינות הראשית והאחרית, החתימה כעין הפתיחה, הן שבהתאחדן מביאות גאולה, מקרבות העם לארץ ולתורה, מביאות את שומרי השמיטה אצל הר סיני, את עושי דברו בהשבתת שבע, – לשמוע בקול דברו "כאילו מפי הגבורה", "וישמח השם יתברך במעשיו, וכענין שכתוב בפרוש בזאת המצוה ולמען ילמדו ויראו את ד'" (ה"חנוך" מצוה תר"ב).

ו. נשמה יתרה לשבת ולארץ

בתורה כולה מופיע הפועל "נפש" רק פעמיים, ובשני המקרים ביחס לשמירת שבת¹. לראשונה בא המושג בענינה של השבת בשנת השמיטה², ו"שש שנים תזרע את ארצך וגר' והשביעית תשמטנה וגר' ששנת ימים תנעשה מעשיך וביום השביעי תשבות למען ינוח שורך וחמורך וינפש בן אמתך והגר" (שמות כ"ג י"ב). בפעם השניה נזכר הענין בסופה של פרשת "ושמר", "וביום השביעי שבת וינפש" (שמות ל"א י"ז). בהסברו של נ"ב זה – שבת וינפש – נאמרו דברים הרבה³ ואילו ביחס למושג "וינפש" שבשמות פכ"ג סתמו רוב המפרשים את דבריהם. אמנם אונקלוס ויהונתן דייקו, שבפרשת "ושמר" תרגמו "ונח", וביחס לבן האמה והגר תרגמו וינפש – וישקוט⁴.

בעקבות חז"ל מדברים אנו על נשמה יתרה בשבת בראשית, "נשמה יתרה נותן הקב"ה באדם ערב שבת, ולמוצאי שבת נוטלין אותה ממנו שנאמר שבת וינפש" (ביצה ט"ז ע"א). ע"פ מדרש הכתוב "וינפש" יש לייחס ענין נשמה יתרה אף לעניני שביעית, הן לגבי שבתותיה והן לגבי ימי החולין שלה. אשר לשבתות

1. הפעם הנוספת היא בדברי הנביאים: ש"ב ט"ז יד: ויבא המלך וכל העם אשר איתו עיפים וינפש שם. וראה שם פסוק י"א, מבקש את נפשי, ובפרק י"ז ח': ומרי נפש המה. וראה לעיל פ"א הערה 17.
2. ראה לעיל בהקדמה הערה מספר 5.
3. ר"ח ביצה ט"ז ע"א. מו"נ ח"א פס"ז, וכעין זה במדרש הגדול, ראה תו"ש פל"א אות ק"י. רשב"א בפרושו לאגדות הש"ס, תענית כ"ז ע"ב, הובא ב"עין יעקב" ובנוסח מדויק יותר בחדושי הרשב"א לאגדות הש"ס, תשכ"ו: יש בזה נעלם ונגלה. וע"ע בתשובות הרשב"א ח"ג תשובה ר"ל. ספורנו: נעשה השביעי בעל נפש יתרה. מהרש"א ביצה ט"ז: ועיין בסוד נפש יתרה בדברי בעלי המקובלים; וכדבריו על הצד הלשוני בתו"ת פל"א אות מ"ב. אלשיך. הרב הירש. "הכתב והקבלה" וכן הוא ב"העמק-דבר". של"ה שבת עמ' ק"א בהגהה. על עצם הדרשה "וינפש", מפורסמת שאלת הבעש"ט, מדוע היא מתיחסת למוצאי-שבת, ראה בהשמטות בסוף "זכרון זאת" לחוזה מולבלין, ובספר בעש"ט על התורה פ' תשא. וראה ב"שפת אמת" תשא תרל"א. תרל"ז. "תפארת השבת" עמ' ס"ב בשם ר' פנחס מקוריץ. לקוטי תורה לבעל ה"תניא" דברים עמ' 132. ובשפ"א ויקרא עמ' 61: צריכין להוריד נשמה יתרה לאדם שיוכל לקבל בו הארת שבת, וראה כיוצא בכך "כנסת יחזקאל" עמ' רט"ז, אש דת ח' עמ' רל"ג ואילך. קונטרס השבת לרב הוטנר עמ' י"ט. וראה ב"ביאורי חסידות לש"ס", ביצה, תענית.
4. אפשר שהבדילו בין הנושאים השונים, בין הבורא לבין הנבראים. ובזה אולי מוסבר, מדוע רש"י שלא כדרכו, מסביר את המושג בפעם השניה, ולא בראשונה. כשהוא נזכר בתורה. וע"ע מלבי"ם שמות כ"ג י"ב.

השמיטה, הרי שילובה של שמירת שבת בשמות פ' כ"ג בא להדגשת שמירתה⁵, ואילו משמעו של הבטוי המיוחד "ינפש בן אמתך והגר", הוא כאילו אתה אומר שבשבתה של השביעית מצויה זכיה מיוחדת לנפש יתירה. כך עולה מדברי האלשיך בפרושו לשמות פ' כ"ג פסוק י'.

שמה תאמר אולי עשיתי כן [לצוות על המנוחה] למען בני אדם היגעים ששנים בחרישה וזריעה, למען ינוחו שנה אחת בשבע, לא כן הוא. כי הנה זה להם לכולם כאחד היה צורך בשבת בראשית, כי ששת ימים בלבד תעשה מעשיך וביום השביעי תשבות ממלאכה, ואף גם זאת אין הכוונה רק [אלא] על סוד השבת וקנין נפש יתירה מאתו יתברך, ולא למען ינוח מיגיעה. כי הנה מה שהוא "למען ינוח" הוא שורך וחמורך. אך בבן אמתך שחייב במצוות והגר אינו למען ינוח, רק כדי שינפש, כי גם אליו יגיע נפש יתרה בצד מה, וכל שכן אתה בן הישראלי שתקנה נפש יתרה וקדושה רבה, ומנוחת הגוף הוא דבר הנמשך מאליו וטפל אל הדבר הזה, וא"כ גם בארץ הקדושה, השביעית — תחול בה רוח קדושה בשנה השביעית כנודע ליודעי חז"ל.

נועזים יותר הם דבריו של בעל "שפת אמת" על נשמה יתרה בימי החולין של שנת השמיטה. הוא חזר לרעיון זה שלש פעמים, ושלושת הקטעים דלהלן מסבירים זה את זה.

בכח קבלת התורה תקנו בני ישראל הארץ, שע"ז נברא האדם לעשות ישוב בעולם, כמ"ש לא תהו בראה, לשבת יצרה, וכ"כ וכבשוה, שהאדם נברא לכבוש הארץ, לתקנה, לצאת מתוהו ובוהו לידי ישוב. והנה ארץ ישראל הוא יסוד כל הארץ, ובה נמצא התקון להעלות הארץ להתחבר לשמים. ולא על חנם התאוה האבות לנחול את הארץ, וכתוב לך אתן ארץ כנען, חבל נחלתכם... כי יש התקשרות לשורש... ארץ ישראל סתים וגליא, וכן כתיב אל הארץ אשר אראך, א"כ יש בו דבר סתר, כי בחכמה יסד ארץ, וא"י מקום מיוחד להתקשר בשורש העליון... וכשבנ"י נתיישבו בארץ קבלו כח הנשמה שלמעלה, וכן כתיב נותן נשמה לעם עליה⁶ (ישעי' מ"ב ה') הדר בא"י... מהסתפח בנחלת ד'... וכמו כן בזמנים שבתות ויו"ט נקראים נחלה כמ"ש ושבת קדשו הנחילנו, ויש בו ג"כ נשמה יתרה, וכמו כן בשמיטין

5. ראה לעיל פרק א'.

6. וע"ע "פרי צדיק" שמות עמ' 104. וראה לעיל פ"א הערה 22.

7. רש"י: נותן נשמה — נשמת חיים, ורוח-קדושה. רד"ק: נשמה — לאדם, רוח — בעבור שאר בעלי חיים. נשמה יתרה במקדש — שפ"א ויקרא 187.

ויובלות ("שפת אמת", ויקרא עמ' 200).

בזוהר⁸ איתא בפסוק נותן נשמה לעם עליה ורוח להולכים בה, פרוש, המתהלכים בארץ הגשמי אין להם רק רוח ואותן שהם עליה ושולטים על הארץ, להם יש נשמה ע"ש⁹. וכמו-כן בשבת שמבטלים כל המעשים אליו ית' וזה החרות והמנוחה שהאדם שולט על המעשים לבטלם בעבורו ית' אז זוכין לנשמה יתרה ("שפת אמת", בראשית 148).

שבתה הארץ שבת לד', אחז"ל כשם שנאמר בשבת בראשית. כמו דשבת-עדות בינו ובין בנ"י ויורד בו נשמה יתרה, והוא זכר ליצי"מ שנעשו בני חורין ויכולין לקבל נשמה יתרה שהיא בחינת נחלה בלי מיצרים, כמו-כן א"י נקראת נחלה בלי מיצרים ובשמיטה מקבלת הארץ בחינת נשמה יתרה... ושמיטה עדות על א"י שנעשתה נחלת ד' וע"ז נאמר אשריך ארץ שמלכך בן חזורים (שפ"א ויקרא 203).

דברי בעל "שפת אמת" בנויים על מספר הנחות. ההתישבות האנושית על פני כדור הארץ היא בעלת משמעות רוחנית. ארץ ישראל היא ה"תמצית" של העולם ולכן תכנה הפנימי של ההתישבות בה הוא רוחני ביותר. מכאן הבטויים "חבל" ו"נחלה". החבל כשם שהוא מקשר בין הדורות (דברים ל"ב ט', ספרי ורש"י) כך הוא מקשר בין שמים וארץ¹⁰ דהיינו בין הבחינה הטריטוריאלית והרעיונית של א"י. נחלה – ענינה שטח מוגדר ולכן נחלה בלי מיצרים, הוא שטח בלי גבול. הרכבה זו – שטח בלתי גבולי – נשמעת פרודכסלית רק אם היא נשארת בתחום החומר, אולם סוף משמעה – המימדים הרוחניים הבלתי סופיים, הגנוזים בנקודת הפגישה שבין החומר לרוח – אבן השתיה¹¹. מכאן שכל הערכים המתיחסים לנחלה בלי מיצרים הם מסגרות של חומר גבולי הפורץ אל

8. בראשית ר"ה ע"ב.

9. בזוהר לא מפורשים הדברים. ולפנינו דוגמא לפרשנות בעל "שפת אמת" לדברי הזוהר. וע"ע משנת הזוהר ח"ב עמ' תצ"ח-תק"ב. ובשפ"א דברים עמ' קי"ז. ובאלשיך פ' בהר: כאשר בשבת בהיות לאדם נפש יתירה מעולם משולל יחס שום מלאכה, וע"כ יחייב את ראשו אם יעשה, כך הארץ בשנה זו, אם בימים שהותרה לך מלאכה שהיא בחול, תעשה בה מלאכה, אתה פוגם בשפע קדושת השבת הנשפע בה מעולם העליון שאין בו שייכות מלאכה. וב"מגלה עמוקות" עמ' מ"ח: בכל שמיטה ושמיטה זוכה לדרגא חדא ולנשמה יתרה, השנה השביעית שנת הנשמה היתירה.

10. השוה חידושי הרשב"א לאגדות הש"ס תענית י' ע"א. ר"עולת ראייה" ח"א עמ' ר"ג: חבל נחלתכם.

11. ראה "חכמת הקודש" עמ' תקמ"ב: על דרגת החומר בהשתלשלות היצירה. "שבתה של ירושלים" פ"ב. להלן פ' וישלח.

הבלתי גבולי. מכאן מעמדה של א"י הקרויה "נחלת ד'" בבחינת המקום, מכאן מעמדה של השבת הקרויה נחלה – "שבת קדשו הנחילנו", בבחינת הזמן. וברור איפוא הקשר בין שמירת שבת ובין נחלה בלי מיצרים (שבת ק"ט ע"ב).

כדי לספוג ערכים אלה נזקק האדם לכלים מתאימים. כליו המוגבלים והמצומצמים לא יעמדו בפני העצמה הבלתי מצטמצמת, ולכן הוענקה לו הנשמה היתרה שאף היא בלתי מוגבלת, בלי מיצרים. יתרונה על פני נשמת החולין – רוחניותה הצרופה ומכאן סגולתה לפרוץ את מגבלות הגוף החמרי, ואין היא משתעבדת למגבלות הזמן והמקום. מכאן שהחרות שהוא מושג שהורתו ולידתו בעולם הבלתי מוגבל, הוא בית הולדתה של הנשמה היתרה. לכן שבת – זכר לחרות של יצי"מ – היא המולדת של הנשמה היתרה¹².

כשם שהדבר אמור לגבי מי ששולט בזמן כך הוא לגבי מי ששולט על הארץ, ולגבי העם היושב "על" הארץ, ומכאן "נשמה לעם עליה". לא להשתעבד לטבע הקרקע, להנתק מהעבדות לשדה "מלך לשדה נעבד" (קהלת ה' ח') – היא ענינה של השביעית. העם היושב על אדמת השביעית בארץ המשמרת את השביעית הוא עם בן חורין. "אשריך ארץ שמלכך בן חורין" (קהלת י' י"ג)¹³.

עובדי אדמת א"י המהלכים בקומת החרות הזקופה, המעוטרים בנשמה יתרה אחת לשבוע ביום השביעי, ונעשים נתינים בממלכת הרוח הבלתי מוגבלת, שבעתיים נזקפת קומתם בבוא שנת השבע השביעית. מהלכים הם על אדמת הארץ כבני חורין בעלי נשמה יתרה "שולטים על המעשים לבטלם בעבורו יתברך". ושבעים ושבעה תעמיק חרותם, תתפשט נחלתם, תגדל ותתרחב נשמתם בימי שבתה של השביעית¹⁴.

12. מכאן העמקה בהגדרת רש"י ביצה ט"ז על הנשמה היתרה: "רוחב לב למנוחה ולשמחה ולהיות פתוח לרוחה ויאכל וישתה ואין נפשו קצה עליו". הגבולות של הקבולת החמרית מתפוקקים בבואם לענג את השבת. וע"ע שפ"א ויקרא עמ' 61, "כנסת-יחזקאל" עמ' רט"ז.

13. וראה עוד בספר השבת, מאמר החתימה של יהודה אבן-שמואל, על מתנת השבת וחרותה.

14. זוהר שלח קע"ג ע"א על אמירת חידושי תורה ע"י הנשמה היתרה בחזרתה לפמליא של מעלה.

דעת

אתר לימודי יהדות ורוח

www.daat.ac.il